

TÜRKİYE TARİHİNDE SOSYAL KURULUŞ

ve

TOPRAK REJİMİNİN GELİŞMESİ

(Osmanlılara kadar)

HİLMİ ZİYA ÜLKEN

Konumuz toprak yönetim ve üretim sistemini kendi başına değil, içinde bulunduğu sosyal kuruluşun bütün ilişkileri ile ele almaktır. Bundan dolayı konumuz yalnız bir iktisat ve hukuk konusu değildir. Sosyal bünye içinde toprak yönetim ve üretiminin aldığı şekilleri incelemektir. Alışılmış olan şekli ile toprak rejimi deyince; toprağın devlet, cemaatler veya ferdlerce mülk edilmesi, kullanılması (tasarruf) birinden ötekine geçiş ve şekil değiştirmeler, toprak rejimine ait hukukî kurallar (mevzuat) ve bunlara göre ziraî üretimin aldığı türlü manzaraları anlaşılır. Bu tarif esasta hukukî-iktisadî bir temele dayanır. Göçebe veya yerleşmiş toplumların toprak idareleri ve bu alanda yaptıkları değişiklikler yalnızca bu rejimin hukukî-iktisadî manzarası ile anlaşılabilir. Kültür tarihlerinde çeşitli şartlar altında «toprak rejimi» denen müesseseler tek başına değil, sosyal müesseseler bütünü yani kültür ve toplum içinde gördüğü görevlere göre ele alınmalıdır.

Türk tarihinde toprak yönetimi deyince :

I — Orta Asya da az veya çok bildiğimiz Türk devletlerinin sosyal bünyeleri içindeki yerini mümkün olduğu kadar tesbit etmeli;

II — Türk boylarının İran, Anadolu ve Rumeli'ye göç etmelerinden sonra girdikleri yeni medeniyet çevresindeki

sosyal müesseselere göre rolünü araştırmalı;

III — Anadolu ve Rumeli'ye yerleşen Türklerin karşılaştıkları yeni sosyal şartlar içinde değişen sosyal bünyenin toprak yönetimi üzerindeki tesirini gözönüne almalı;

IV — Yeni şartların hangi sentezi veya sentezleri doğurduğunu aramalıdır.

Bunun için, her şeyden önce toprak yönetimini, yalnız hukukî-iktisadî bir sistem olarak değil, sosyo-kültürel bütün içindeki yeri ve görevi bakımından incelemelidir. Görüşümüzü açıklamak için kültür sosyolojisine, hatta sosyoloji doğmadan önceki sosyal araştırmalara bir göz atalım.

I) Sosyolojiden önce hukukçu ve filozoflar bu konuya eğilmişlerdi. Montesquieu'ye göre Doğu imparatorluklarını Batı milletlerinden ayıran başlıca vasıf birincilerde ülkenin mutlak ve müstebit bir yönetim elinde bulunmasına karşı, ikincilerde ülkenin zümreler ve ferdler idaresinde bulunmasıdır ki birinciye «şark despotizmi» diyor. İkincinin tam örneğini İngiltere'de görüyor (1). Aynı fikri savunan Stuart Mill de Batı demokrasilerinin karşısına eski doğu despotizmini koyuyor (2). Fakat bu düşünürler ayrılığın bu kadar kat'î olmadığını, arada birçok şekillerin bulunduğunu görmedikleri gibi,

1) Montesquieu, *L'Esprit des Lois* (A. Nazım terc. : Ruh - ül Kavanin 1924) vol. I, P. 30 - 33

2) Stuart Mill, *La Liberté* (Hüseyin Cahit Yalçın, Terc. : Hürriyet, 1926) sh. 260 - 265

farkları doğuran sosyolojik sebeplere de girmemişlerdir.

II) Le Play bu farkı, birincinin «cemaatçı», ikincinin «ferdleşici» sosyal kuruluşunda aradı. Coğrafi faktörün üstün rol oynar görüldüğü bu fark, aslında bir çok faktörün neticesidir. Science Sociale denen bu görüş-tekilere göre Batı milletleri arasında da Cemaatçı, yarı cemaatçı, fertleşici olanlar vardır.³

III) Problemin üstün coğrafi faktörlerle (Bozkırda yaşamak veya fjordlerde yaşamak) açıklanması sosyologlardan pek çoğuna yetmez göründü. Çünkü Avrupa kültürü içinde birbirine çok yakın coğrafi şartlar içinde yaşadığı halde her iki tipte veya birinden ötekine geçiş halinde olanlar vardır. Tönnies de vakıa «cemaat» ve «cemiyet» ayrılışını yapıyor ve bu aşağı yukarı Le Play'ın «cemaatçı» - «ferdleşici» bölümüne karşılıktır. Şu farkla ki «cemaat» (Gemeinschaft) de aile gibi organik ve sıcak bir dayanışma olduğu halde «cemiyet» de (Gesellschaft) sözleşmeli (Contractuel) ve soğuk bir dayanışma, daha çok yarışma vardır. Tönnies değer hükmü ile daha ziyade «cemaat» tarafını tutar görünmektedir.

IV — Durkheim, ilkel kavimlerde mekanik dayanışmaya karşı gelişmiş milletlerde işbölümü ve değerler farklılaşması şeklinde ikinciye organik (yani sosyal organlar arasındaki) dayanışmaya koyarken, Tönnies'in tam aksi bir sonuca varmaktadır⁴. Bu görüşte değerli olan gelişmiş toplumların organik dayanışmasıdır. Orada ferdler değer farklılaşması ve işbölümü ile aynı zamanda birçok zümrelere birden girebildikleri için hürriyet kazanmışlardır. Bu sosyolojik görüşte «şark despotizmi» mevhum ta'biri yerine ileri toplumların hürriyet şartlarının kaybolduğu durumlarda bu halin totalitaire-rejimlerde meydana çıktığı anlaşılabilir.

V — Marx'cı görüş her ne kadar sosyal bünyeden bahsetmekte ise de iktisadî olaylara alt-yapı adıyla üstünlük verdiği için sosyal kuruluşun bütün olarak görülmesine mani oldu. Vakıa doktrin sahibi bazı mektuplarında bütün sosyal olaylarla iktisadî olaylar arasında karşılıklı etki olduğunu söylemekte ise de, bu açıklama alt-yapı'nın ilk sebep rolünü ortadan kaldırmadığı için sosyolojik düzeltme halini alamadı ve daima ilk şekli ile yayıldı.

VI — Sombart «İktisadî devir» dediği modern kapitalizmin zirvesinde sosyal bütünlüğün kaybolduğunu, fakat kültürün toplumların gelişmesinde sosyal bütünü (site, imparatorluk ve millet halinde) daima iktisadî olayları sınırladığını ve millî kültürlerin bütünlüklerini kazandıkça bu krizin aşılmağa olduğunu, krizin bu bütünlüğü kazanamayanları tehdit ettiğini göstererek öteki sosyolojilerle birleşmektedir. (*)

Başlıca sosyoloji ekollerini gözden geçirmemizin sebebi - aralarında farklar ne olursa olsun - «Toprak rejimi» dediğimiz münasebetler sisteminin hiç birisinde tek başına ele alınmamış olduğunu; onun ancak sosyo-kültürel bütün içinde görülmesi gerektiğini söylemeleri bakımından birleşmiş olmalarıdır.

Sosyo-kültürel bütün nedir? Bu, her şeyden önce, bir müesseseler ve zümreler bütünüdür. Her müessese⁵, bir sosyal değere karşılık olan sosyal faaliyetler süreci (process) dir. Burada müesseseler arasında, hiç bir mertebe-

3) Perrier, *Orient et Occident*

4) E. Durkheim, *De La division du travail social*.

(*) W. Sombart, *Apogée du capitalisme moderne*, trad - fr. par A.E. Sayous, 1932, Payot - Aynı yazar, *Le Socialisme allemand*, 1938 : «l'ère économique»

5) Müessese Institution karşılığıdır. Institutionallsation karşılığı «müesseseleşme» diyoruz. Kurum kelimesi Institut karşılığı yerleştiği için burada kullanılamaz.

lendirme yapmaksızın, onların sosyo kültürel bir sistemde nasıl işlediğine bakalım : Bir müessese yalnız binalar ve eserler halinde objeleşmiş değer faaliyetleri değildir; aynı zamanda devamlı olarak kurulmakta, çözülmekte tekrar kurulmakta olan objeleşmiş faaliyetleri içine alır. Hiç bir müessese yalnız başına ele alınamaz. Bu müesseseler ve zümreler bütünü karşılıklı etkilerinin meydana getirdiği bir sistem halinde görülmelidir.

Türk toprak rejimi dediğimiz zaman ele aldığımız *münasebetler sistemi* kendi başına gerçekten koparılmış, soyut bir sistemdir. Onu ancak içinde doğduğu Türk sosyo - kültürel kompleksindeki görevi bakımından görmelidir ki bu konuda yayınlardan çoğunda bu soyut, sosyal bütünden ayrılmış «şekil» ler incelenmektedir⁶.

Yer yüzünde hiç bir kültür çevresi tek başına incelenemez. Mekânda başka kültürlerle komşu olduğu gibi, zamanda da onlara tesir etmekte ve tesir almaktadır. Kültürler dış faktörlerle mi değişirler; yoksa iç faktörlerle mi? icat ve taklitle mi yayılırlar? Bu görüşlerden hangisi daha doğru olursa olsun, kültürlerin dünyaya kapalı çevreler olmadığı meydandadır. Her kültür belirli bir uygarlık (medeniyet) dairesine girer. Bazı kültürler birkaç defa medeniyet dairesi değiştirmişlerdir. Söz gelişi : Türk kültürü uzak doğu medeniyetinden İslâm medeniyetine ve çağdaş batı medeniyetine geçmiştir. Bundan dolayı toprak rejimini inceleyen sosyo - kültürel bütün içindeki yerini göstermekle kalmamalı, medeniyet dairelerinin doğurduğu değişiklikleri de göz önüne almalıdır.

Türk sosyo - kültürel bütününün doğuş yeri Orta Asya'dır. Hun'lar (Hi ong - Nou), Cucen'ler, Hazar'lar, Kırgız'lar gibi devlet kurmuş Türk ulusları arasında yazılı taşları (kitâbe) ile, Çin ve Bizans tarihçilerinin verdiği bil

gi ile kendilerini en iyi tanıdığımız Gök Türk'ler dir. Gök Türk'ler başka Türk uluslarını idare altına almış esasta göçebe imparatorluk kurmuşlardı. Bu bakımdan daha önceki Türk imparatorluklarının karakterini taşımaktadırlar. Hâkim ulus göçebe ise de devletin yerleşik unsurları da vardır. Toprak, kabillerin sürülerine otlak olarak kullanılır. Fakat çiftçilik yapanlar göl ve ırmak kenarlarında yaşayanlardır. Türkistan'ın güneyindeki iki nehir arası (Maveraun-nehir) (*) yerleşik hayata elverişli idi. Anadolu da yerleşen Oğuzların çoğu göçebe boylar ise de, mühim bir kısmı bu yerleşik hayatı yaşayanlardır. Nüfuzları altında olan Uygur'lar (Dokuz Oğuzlar) şehirler kurdukları ve çiftçilik yaptıkları gibi, batı Türkistan'ın güneyinde de yerleşik hayata geçtiler. Bilge Kagan Çin den tohumluk buğday, arpa ve tarım aletleri istediği zaman Çinliler bunu esirgemişler; bunun üzerine Bilge Çine doğru yürüyerek savaş sonunda bunları temin etmiştir⁷. Sürücü olan Türkmenler de hayvanlarına otlak olacak topraklara sahip idiler. Ancak bu topraklar ferdlerin değil, boylar ve urug'ların yani zümrelerin idi. Fakat bütün yurt milletin mülkü sayılıyordu. Çin baskısı altında kalış Türklerde millî şuuru uyandırmıştı. Kül Tegin kitâbelerinde şöyle yazılıdır (732) : «Türk budunu yok olmasın diye Tanrı İl Teris Kağanı Türk budununun başına getirdi» Başka bir yerde «Aç milleti doyurdum,

6) Selçukî tarihiyle uğraşan genç tarihçilerimizi bu hükmün dışında bırakmalıyız. Çünkü onlar henüz malzeme arama safhasındadırlar. Bununla birlikte Osman Turan'ın bazı yazıları, konuyu medeniyet tarihi içinde ele almağa başlamıştır.

7) Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları; Faruk Sümer, Türkler Anadolu'ya yalnız göçebe olarak mı geldiler. (Belleten)

8) Hüseyin Namık Orkun, Orhon Abideleri - Bu konu için Bk. : Histoire des Turcs Célestes, 1967 - B. Ögel, aynı kitap.

(*) Kelime «nehrin ötesi» demekse de, Ceyhan ve Seyhan arasını anlamalıdır.

yoksul milleti bay ettim» diyor⁹. Türk dini Gök Tanrı'dan başkasını tanımayan tek Tanrı dindir. Yalnız «yer-sular» yani yerlerin ve suların ruhları dünyaların koruyucusu olan Tanrı'nın yer yüzündeki kuvvetleridir. Bunları Yunan dinindeki kutsal kaynaklara hıristiyan çağı Anadolu'sunun Hagiasma (ayazma) larına benziyorlar. Türklerin bütünlüğünü ve birliğini ifade eden Gök Tanrı'dan sonra onlar yerlerin ve kaynakların Türk mülkü olmasının garantisidirler. Bahaeddin Ögel, «Gök Türkler» de «Budun» un bugünkü millet kelimesinden anladığımız şey olduğunu söylüyor⁹. Tanrı Türk milletinin koruyucusu idi. Tanrı kaganları, beyleri değil, yalnız Türk budununu düşünüyordu. Türk milletini idare için Türk töresini bilmek gerekiyordu. Töre ve bilgi halkın görgüsüne, gelenegine dayanıyordu. Türk İl'i (devleti) halka ve toprağa dayanır. Topraksız bir il düşünülemez. Ögel bunu göstermek için Hun hakani Mete ye ait şu misali veriyor : Tonguz'lar Mete'nin gençliğinde Türklere baskın yapmaya kalktılar. Hazırlıksız olduğu için savaş giremedi. En güzel atını ve hatununu istediler. Yetişip ordu kurabilmek için buna boyun eğdi. Büyüdükçe Türkleri topladı. Güçlü bir ordu kurdu. Tonguz'lar ondan ürktüler. Barış kurmak bahanesiyle sınırda her iki ülkenin işine yaramıyan çorak bir toprak parçasını istediler. Mete beyleri topladı, onlara durumu söyledi. Beyler : - «Atı ve hatununu verdikten sonra bir işe yaramıyan bu toprak parçasını verelim» dediler Mete bu sözlere çok kızdı : - Atı ve hatun kendi malıdır, bu yüzden onları verdim. Toprak ise İl'in malıdır İl'in malını başkasına kim verebilir ? dedi. Bu beyleri koğarak Tonguz'lara saldırdı ve onları yendi. Eski Türk yazıtlarında «yerler ve suları sahipsiz kalmaları diye Tanrı gönderdi Türklerin buyruğundaki yerler sahipsiz kalmaz» diye yazılıdır.

Uygurlar ve Türkes'ler yerleşmiş Türk ulusları idi¹⁰. Şehirleri ve köyleri vardı. Çiftçilik yapıyorlardı. Toprakları kendilerininindi. Gök Türklerde Tanrının koruduğu bütün topraklar İl'in (devletin) ise de, beylerden yararlığı görülenlere *Tarhanlık* verilirdi. Tarhanlık babadan oğula geçirdi. Ancak toprak üzerindeki bu mülk hakkı sonsuzca gitmez dokuz kuşak sonra tekrar İl'e dönerdi. Tarhanlar birçok yükümlülüklerden kurtulur, ancak savaşlarda, kendi adamları ile, orduya katılırlardı. Bozkırlarda kurulan Türk devletlerinde toprağın bölünüşü için bundan fazla bilgimiz yoktur. Dede Korkut kitabında Türklerin Oğuz Töresine göre cihetlere büyük önem verdikleri görülüyor : İç Oğuz beyleri - dış oğuz beyleri iki yöne ayrılıyordu. Sağda Karaköken Selçuk Oğlu, solda Boğacık Karagün oğlu. Aynı cihet (yön) bölünüşü avda, şölende, göçte çadırların kuruluşunda da vardı : Erkek çocuğu olanlar Ak çadıra, kız çocuğu olanlar kara çadıra - erkek ve kız çocuğu olanlar kırmızı çadıra konuyordu. (*) İçdış, sağ-sol ayrılığı coğrafi bir bölünüş değildir; tamamen sosyal bünyenin dini - morfolojik inançları ile ilgilidir. Bu bölüşe uygun olarak kutsal hayvanlar (ongunlar), tabiat kuvvetleri de iki cihetle ayrılır Burada görülen geometrik veya coğrafi bir nisbet değil, yine söylediğimiz gibi bütün müesseseler üzerinde etkisi olan sosyal kuruluşa (structure) ait bir nisbet veya simetri dir. Töre'nin bütün ayrıntılarında, ev eşyasının düzenlen

9) Budun kelimesi için 1923 de «Türkmenlerin dini» adlı yazılarımızda aynı şeyleri söylemiştik, (Mihrap Mecmuası, Sa 8, sh. 244 Budun veya bütün bütünlük ifade ettiği için «millet» anlamında kullanılmakta idi.

10) Ulus, Budun'un parçalarından biridir. Oğuz Budun'u altı ulus'a ayırıyordu. Fakat Oğuzlar dışında kalan Türk kavimlerine de birer ulus denebilir. Bu kelimenin «Millet» anlamında kullanılması doğru değildir.

(*) Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi [Gökalp bu konuyu daha önce Eski Türklerde İhtimal Teşkilât adlı yazısında ele aldı : Milli Tetebbular Mec.]

mesinde, çadırların kuruluşunda, ordu nun hareketinde, şehirde sokakların açılışında, tarlaların bölünüşünde bu sosyal kuruluş hüküm sürmektedir. Göçebe Türkler bir yerden başka bir yere göçtükleri zaman, inançları halini almış olan aynı sosyal strüktürü götürürler. Oğuz beyleri Azerbeycan ve Anadolu'ya geldikleri zaman sağda Üçok beyleri, solda Bozok beyleri yer almıştı. Sonradan yeni topraklara yerleşirken fetihler ve yeni beyliklerin kuruluşunda yerli faktörlerle bu eski gelenek karışmış, uç beylerinin batı Anadolu'da meydana çıkması sırasında beylerin yerleri dağılmağa başlamıştır. Bu dağılmada tesadüften ziyade devletin bütünlüğünü tehlikeye düşüren Oğuz boylarının bağımsız harekete kalkmalarını, isyanlarını önleme düşüncesi de âmil olmuştur. Bu yüzden boylar dağınık olarak yerleştirilmiştir. Buna rağmen yine de kuzey Trabzon - Canik dağları boyunca Biga yarımadası ve Bozburun'a kadar Çepniler (veya Çetmiler), güneyde Van'dan Toros'lara ve güney batı ucuna kadar Afşar'ların yoğunluğu kaybolmamıştır.

Dede Korkut kitabında «Derse Han ile Boğaç» hikâyesinde «onun kalesinin beşyüz kâfiri üzerimize koyuldu, malımızı rızkımızı yağmaladılar. Böyrekydür : yoldaşımız çıkarmayınca, hisar almayınca murada ermeziz, dedi» deniyor. Dede Korkut'un başka hikâyelerinde de kale, hisar, mal, mülk sahipliği sık sık geçmektedir¹¹. «Kâfir serhadi» her ne kadar müslüman devrinin ta'biri ise de bütün bu Oğuznâme parçası bu ruhu taşımaktadır. Oğuz türklerinde Hakan, boy beylerini topolyarak savaş-barış gibi önemli işlerde onlara danışır, fikirlerini sorar. Bu bir nevi kurultay'dır. (Bu kelime Türkçe ve Moğolca karışımıdır.) Fakat boy beyleri halk arasından yükselmiş yüksek soylular (Aksöyük) veya Ak Kamık olduğu halde, halk Kara söyök

(Kara kamık) dur. Oy'a başvurmak demokratik bir usul olsa da, bu yalnız yüksek soylular arasındadır. Yani Orta Asya da Türklerin boy beyleri (yüksek soylular) ve halk olarak iki zümre olduğunu görüyoruz. Büyük otlaklar büyük sürüleri olanlarıdır. Tarhanları onların arasından çıkar. Fakat yüksek soylu sınıfı bir caste teşkil etmezdi Halktan yükselerek bahadırılığı, yiğitliği ile beylik derecesine çıkılabiliirdi. Toprak Tanrının ve Türk budununun ise de, beyler bir kısım toprakları mülk edinebilirlerdi.

Oğuzlar nüfus çokluğu ve otlakların darlığı yüzünden Horasan'a inerek yeni topraklar istedikleri zaman Gazne'li Mahmut kendilerini iyi karşılamamış ve bu da onların şiddete başvurarak güneye inmeleri sonucunu doğurmuştu. O zaman «Gazne'liler köle çocukları oldukları halde devlet kurmuşlardır. Biz ise yüksek soylu bir ulustan geliyoruz. Bizim onlardan çok devlet kurmağa hakkımız var.» demişlerdi¹². Selçuk sultanı savaşa girmek istemediği zaman beyler onu savaşa girmeğe veya girmek istediği zaman girmemeye zorlyabilirlerdi. Sencer Oğuzlarla savaşa girmek istemediği halde beylerden birkaçı atının yularını tutarak çevirmişler ve onu savaşa girmeye mecbur etmişlerdi. Selçuklular Oğuzların (yani Türkmen boylarının) başı oldukları halde onların oyuna başvurmadan bir işe giremezlerdi. Sultan Sencer mutfağının Oğuzlardan aldığı 24 000 koyunu vaktinde vermeme-si yüzünden aşçı başının Oğuzlara kötü davranması onları sultana kafa tutmağa kadar götürmüştü¹³.

11) Kitab-ı Dede Korkut Ala Lisan-ı Taife-ı Oğuzân, Müstensihl : Kilisli Rifat, 1332 İstanbul.

12) Ravendi, Rahat-üs-sudûr ve âyet-üs sürûr, Ahmet Ateş Terc. C.: 1

13) Raverdi. Aynı eser. C. 1

Sultan tahta çıkacağı zaman Oğuz beylerinin oyuna başburma zorunda idi.

Fakat Bozkır Türk imparatorluklarında demokratik gibi görünen bu töreye rağmen Devlet imparatorluğu kuran ailenin mülkü sayılırdı. Bundan dolayı Hakan ülkesini sağlığında oğulları arasında böler, yahut ölünce oğulları böyle bir bölüşü bazen barış, bazen savaşla hallederlerdi. Gök Türk imparatorluğu birkaç defa bu tarzda parçalara ayrılmış ve bütünlüğünü uzun bir süre koruyamamıştı. Büyük Selçukî imparatorluğu da İslâm medeniyetinin birçok müesseselerini benimsemesine rağmen bu miras bölüşü fikrinin tesiri altında sarsıntılar geçirmiştir. Tuğrul beyin siyasî bütünlüğü korumak için gösterdiği büyük çaba, bozkır geleneğinden kurtulmanın birinci merhalesi sayılabilir. Çağrı Bey kardeşi Tuğrul beyi Devlet Başkanı tanımlamakla ilk bütünlük adımı atıldı. Bu da Orta Asya da küçük kardeşin «Teğin» olarak devlette rol oynaması, fakat Hakanlığın büyük kardeş tarafından yapılması töresinin devamı idi Buna rağmen Tuğrul'un ana bir kardeşi İbrahim Yenal ile mücadelesi, miras parçalanması geleneğine karşı devlet bütünlüğü fikrinin direndiğini gösteriyor.

Fakat ne İslâm ümmetinin garantisi olan halifelik feodal parçalanmayı durdurabilmiş; ne de İslâm medeniyeti içinde, onun kamû hukuku¹⁴ esaslarına (yani İmam Maverdi'ye) göre kurulan Büyük Selçuk sultanlığı aynı aileden olanlar veya kumandanlar arasında parçalanmayı tamamen durdurmuştur. (*)

Fakat bütün Selçuk tarihi bu iki zıd eğilimin çatışması ile, bazen biri, bazen ötekinin başarısını sağlamakla geçmiştir. Alpaslan ve Melikşah zama-

nında devlet bütünlüğü için gayret çok büyük olduğu halde yalnız Selçuk prensleri değil, Nizamül mülk'ün oğulları da birer vilâyet idaresini ellerine almışlardı.. Melikşâh'ın karısı ve Tamgaç Han'ın kızı olan Türkân Hatun çok küçük oğlu Mahmud'u veliahd yapmak istiyordu.(**) Halbuki Zübeyde Hatundan oğlu Berkyaruk Sultana daha uygun geliyordu. Bazar-i-leşkerde (ordu pazarı) Türkân Hatun Cafer'i halifeliğe çıkarmak istedi. Nizamülmülk'ün köleleri Berkyaruk'u korudular ve Sâre'de Atabey olan Gümüştekin'in yanına getirdiler. Türkânın sultanlık entrikaları uzun bir süre prensleri birbirine düşürdü. Yabgu, İnanç, ve Pursuk, sultana isyan etti. Sultan Sencer'e Karluklar ve Oğuzlar isyân ettiler. Büyük Selçuk sultanlığı bu yüzden Şam, Irak, Kirman ve İran Selçukluları diye parçalara ayrıldı.

Malazgird zaferinden sonra başın da Kutulmuş'un oğlu Süleyman bulunan Anadolu Selçukluları da bir çok beyliklere ayrıldı. Erzurum Saltuk'ların; Erzincan, Divrigi, Gümüşhâne. Mengucek'lerin; Sivas, Niksar. Tokat, Amasya Danişmendi'lerin, İzmir ve civarı Çaka beyin,; Harput, Diyarbakır, Mardin Artuk Oğulları'nın elinde idi. Selçuk'un büyük oğlu İsrail'in torunu olan (aile mirası geleneğine göre) Anadolu'ya hâkim olması gereken Süleyman Şah'ın nüfuzu Konya, Kayseri, İznik ve civarına inhisar ediyordu. Birinci Haçlı seferinde İznik'i kaybettikten sonra batı Anadolu'daki eyâletleri çok daralmıştı.

Bu parçalanma, devlet bütünlüğü fikrini ortadan kaldırmadı. Rum Selçukileri rakiblerini ve başlıca Danişmendileri ortadan kaldırarak Anadolu siyasî birliğini temin ettiler. Halep ve Musul Atabeyleri ile, Bizansla, Haçılar-

14) Droit Public.

(*) İmam Maverdi, El-ahkam-üs-sultaniye

la devamlı savaşlar sonunda İkinci Kılınçaslan Anadolu'nun siyasi hududlarını çizdiği halde 40 yıllık mücadele neticesini devam ettirecek yerde daha sağlığında ülkesini 12 oğlu arasında Emirliklere ayırdı. Nitekim bu ayırıştan hemen sonra kardeş kavgaları başladı ve siyasî birliğin kurulması için yeni çabaları gerektirdi. Ancak Moğol istilasından pek az önce Alâeddin Keykubad I emirlik kavgalarına son vererek memleketi birleştirdi.

Türk tarihini dolduran bu miras bölüşü ve devlet bütünlüğü çatışmasını tam başarı ile - fakat büyük fedâkârlıklar bahasına - Osmanlılar ortadan kaldırdılar. Osmanlı imparatorluğu Roma ve Bizans gibi siyasî bütünlük idealini gerçekleştirdi. Bu fedakârlıkların kaç mal olduğu ve Orta Asya ile ilk İslâm - Türk devletlerinden çok farklı olan bu imparatorluğun büyüklüğü ve kusurları konumuzun dışında kalmaktadır.

Türklerde üstün soyluluğa yükselme bir nevi sosyal şeref yarışının sonucunda elde edilirdi ki buna «mal yağmalamak veya şölen» denirdi. «Sığır» töreye göre yapılan dinî bir avdı. Bu avdan sonra av hayvanına ait etin beyler arasında bölünüşü «şölen» denen ziyafeti meydana getirirdi. «Şölen» de kime hangi parçanın düşeceği Oğuz töresince belli idi. Hakan ve Hatun hayvanın başını ve sırtını (oca) alırlar. Meselâ Gün Han boyunun söğüğü oyluk yani but idi. Şölende durum şöyle olacaktı¹⁵ :

HAKAN

Gök Han	—	Gün Han
Dağ Han	—	Ayhan
Deniz Han	—	Yıldız Han

Bu bölünüş şekli Selçuklu ve Osmanlı divanlarında da devam etmiştir. Kültegin yazıtında örgüt şöyle idi :

Sağda : Şad ve Pit beyleri (boy-beyleri) - Solda Targan (Tarhanlar) ve Buyruk beyleri. Aynı sosyal strüktür düzeni Ebülğazi Bahadır Hanın «Oşal-ı Şecere-i Türki» (Evsal diye okunmakta idi) sinde¹⁶, Anadolu Selçuklularını anlatan «Selçuknâme»¹⁷ de görülmektedir. Oğuzlarda her beye kurbanın belirli bir organının verilmesi Oğuz İli'nin kendisini hakikî bir organizm gibi gördüğünü ifade eder.

Mal yağmalamak, bu ziyafetlere verilen en umûmî addır. Bu suretle bir boy beyinin dostluk kurmak istediği başka bir beyin boyuna verdiği ziyafette mal yağmalanırdı. Bunun kalıntısı «kırk gün kırk gece düğün» şeklinde devam etmiştir. Beylerden hangisi en üstün ziyafet verir, en çok mal yağmalarsa o bey ötekilerden daha üstün «şeref» kazanırdı. Şeref kazanma yarışı beyler arasında derece farkı doğurur ve en şerefli sayılan (yani malını en çok dağıtan) bey ötekilerden üstün görülürdü. Böylece beyler arasında bir mertebelenme, yukarı - aşağı, üstün-tabi münasebetleri doğmaya başladılar. Bu müessese Türk uluslarına mahsus değildir. Kabile teşkilâtında olan bütün toplumlarda bu müessese türlü derecelerden yer almaktadır. Buna Polynezia'lıların bir deyimini kullanarak Potlatch deniyor¹⁸. Potlatch iki sosyal zümre arasında düşmanlık halini kaldırmak için yapılan çok yaygın bir merasimdir. Bu bir sözleşme (mukavele) başlangıcıdır ki merasimde potlatch'i veren, Potlatch'i seyreden iki zümre karşı karşı gelirlenir. Fakat «sözleşme» kelimesine aldanarak bunu sırf hukuki münasebet saymamalıdır. Çünkü burada karşılıklı iki zümrenin bütün sosyal müessese-

15) Z. Gökalp, Eski Türklerde İctimai Teşkilât (Millî Tettebular Mec. Sayı 3)

16) Evsal-ı Şecere i Türki (Ahmet Vefik Paşa baskısı ve Ahmet Rıza nüshası).

17) Selçuknâme (Yazıcızade Ahmet tercümesi) Revan Köşkü kütüphânesi.

18) Georges Davy, La Fol Jurée 1922 - Dumezil., Potlatch

(Türk Antropoloji Dergisi, 1932, türkçe)

leri işe karışır. Potlatch düğün, nişan dini âyin (communion, intichiuma) cenaze merasimi, av, v.b. gibi birçok vesilelerle verilir. Potlatch'ı verenler karşı tarafın sosyal strüktürünün bütün ayrıntılarına uygun olarak merasimi yaparlar. Potlatch'ı seyreden zümre yarım halka biçiminde potlatch verenlerin çevresinde yerleşirler. Merasimde en küçük ayrıntılar dikkatle yerine getirilir. Başarı ile bittiği zaman iki zümre arasında barış ve andlaşma kurulmuş demektir. Merasimde küçük bir aksama karşı tarafın şiddetli tepkilerini uyarır; bu bazan düşmanlığın yeniden başlamasına kadar varır. Her potlatch buradan anlaşılır ki, görünüşte hükûkî-iktisadî bir münasebet ise de gerçekte bütün sosyal müesseselerin karşılaşmasıdır. Uygulandığı konuya göre din, sanat, teknik, fikir v.b. kurumlar orada yer alır. Kısaca sözleşme dediğimiz hükûkî şekli müesseseler bütünü küşatır ve onları ifade eder.

Zümreler arasındaki potlatch'lar barışı sağlamakla kalmaz. Potlatch'ı başarı ile veren zümrenin bir süre için üstünlüğünü temin eder. Bu yüzden yarışma, her potlatch ta karşı tarafın yeni bir potlatch'la cevap vermesini gerektirir. Fratriler hatta kabileler arasında başarı derecesine göre üstün-aşağı derecelenmesini doğurur. Eşit gücü olan ilkel toplumlar gittikçe birbirine yaklaşır ve bir mertebeye girerler Böylece potlatch'lar zümreler arasında zümre içine, aileler arasına geçerler. Atabuyruklû aileler arasında potlatch'lar şeref kazanmak için devamlı yarışma halinde buldukları zaman her aile şeref bakımından altta kalmamak üzere daha geniş potlatch vermeğe, daha çok mal yağmalamağa çalışır. Bu hal en çok savaşımlardan sonraki ganimet yağmalamasında, yahut düğünlerde görülür. Dede Korkut kitabında büyük masraflara girilerek verilen bu düğünler potlatch'ın açık örnekleridir¹⁹.

Potlatch verebilmek için önce mal biriktirmiş olmalıdır. İlkelerin iktisadî hayatında «biriktirme» süreci böyle başlar. Görülüyor ki burada soyut iktisadî bir olay değil onu hazırlayan bütün sosyal değerler ve müesseseler karşı-sındayız. Hedef yalnız ekonomik biriktirme ve üstünlük değildir, şeref kazanmak için en çok tüketim yapmak, bunun için de önceden bu tüketimi yapacak tarzda yığmak lâzımdır. Biriktirme sebep değil eserdir. Buna yiyecek şeyler, eşya, mal ve mülk girdiği için şeref kazanmada mal ve mülk yağmalamanın rolü ve mülk biriktirmeyi doğurduğu anlaşılır.

Orta Asya devletlerinin müesseseler strüktürüne azçok benzer misalleri başka kültürlerde de bulabiliriz. Araplar, Berberiler de bu tarzda kabile örgütü gösteriyorlar. Şu farkla ki en yakın tanıdığımız Arap kabileleri Türk boyları kadar devlet kurucu örgüte sahip değildirler. Türkler İslâm olmadan (hatta onların bir kısmı manişist, budist, hıristiyan dinlerini kabul etmeden) önce Oğuz kavminde görüldüğü gibi düzenli bir devlet örgütü göstermekte idiler²⁰. Tek Tanrı inancı, boyların organik sınıflanışı Oğuz Han'dan başlayarak ulus-boy-urug-anar - oymak - ocak tarzında adeta ordu gibi örgüt kurmuş olmaları, göçebeliklerine rağmen bu örgütü her yerde değiştirmeden saklamaları, yeni yerleştikleri yerlere götürmeleri, bu yerlere bu örgütün adlarını vermeleri Arap ve Berberî kabile strüktüründe görülmemektedir. Hıristiyanlıktan önce Cermenlerin çok Tanrıca bir mitolojileri vardı ki bu, Nibelungen de İskandinavya'nın Eddalarında görülüyor²¹. Arapların İslâmdan önce Mekke'de kabile putlarını topladıklarını, Kâbe de yerleşen putlara ha-

19) Kitab-ı Dede Korkut

20) Gökalp ve F. Köprülü'nün Millî Tebbular Mecmuasındaki bütün makaleleri.

21) Dumesil, Les Dieux des Germains.

niflerin hücum ettiklerini²², İslâmiyetin başlıca bu putları kaldırmak amacını güderek doğduğunu biliyoruz. Halbuki Türklerde uzak doğu medeniyetinde olduğu gibi Gök Tanrı âlemi düzenliyen tek Tanrıdır. Devletin düzeni, toprak üzerindeki egemenliği bu tek Tanrı inancına bağlıdır. Türkler manişeyist, hıristiyan veya musevi oldukları zaman bu temel inancı bozmamışlar, tamamlamışlardır. İslâmlığa girişin kolaylığı bu temelden ileri gelmiştir. Arap kabileleri arasında Türklerde olduğu gibi şeref yarışması büyük yer tutmakla beraber bu yarışma onları birbirine düşman yapmış, kabileler yarışmayı devamlı kabile savaşları haline koymuşlardır.

Önce Yemen de şehirler, Himyer yazıtları meydana getirmişlerken, Arabistanın büyük kısmında kabile kavgaları yüzünden devamlı devlet kuramamışlardı. Türklerde sosyal örgüt, töreye göre, «budun» un kökü olan Oğuzun altı oğlu olan uluslara, oradan küçük bölümlere geçmişti. Bugüne doğru uzanan ağaç dalları gibi bölündüğü halde Araplarda kabileler bu günden geçmişe doğru uzayan «Şecere» (généalogie) yapmakta ve her kabile kendisinin başka kabilelerden daha üstün soy lu olmasıyla öğünmekte idi. Araplar da fahriyeler, hicriyeler kabile kavgalarını kızıştıran edebî nevilereydi. Bu sosyal bünyede aile - kabile - aşiret - fahz - şaab - kavm dallarına göre uzayan şecereler toprak üzerindeki mülkiyet ve tasarrufun da uzlaşıcı bir şekil almasına engel olmuş; İslâmdan önce «devlet toprağı» kurulamadığı gibi kabilelere ait otlak veya «badiye» lerde devamlı çatışmalara konu olmuştu. Bu iki sosyal bünye arasındaki karşılaştırmalar İslâmdan önceki iki toprak rejimi arasında Türk devletleri ile Arap kabile devletçiklerinin esaslı farkını göstermeğe yeter. Orta Asya da şehirli Türklerde madencilik vardı. Eski Türkler halı ve kilim dokuyorlar, halılar

üzerine stilize hayvan motifleri resmediyorlardı. Uygurlar duvar fresklerinde Greko-budik sanatın ileri eserlerini meydana getirmişlerdi²³. Orhon Kitâbelerindeki Arâmî harflerini bıraktıktan sonra Uygurlar uzun bir süre Nasturî harflerinin değiştirilmesinden doğmuş özel Uygur yazısı ile Manişeyizm ve budizme ait pek çok eser meydana getirmişlerdi²⁴. Türkleri yalnızca göçebe saymak yanlışır. Kaşgarlı Mahmut «İskender'den önce Türkler göçebe imiş» derken onların o devirdenberi yerleşik olduklarını gösteriyor. Semarkand, Buhara, Beğkent v.b. şehirler batı Türkistanda yerli Türklerin eskiliğini gösterdiği gibi, Turfan, Yarkent, Karaşar Hamil, Beşbalık v.b. de Doğu Türkistan (Uygur) memleketinde yerleşmiş halkın yaşadığını gösterir. Türkeşler, Hazarlar, Bulgarlar (yani Volga havzasındaki Türkler) yerleşmiş idiler. Göçebe olanların da Selenga - Orhun havzasında başkentleri, yaylak ve kışlak merkezleri vardı.

Göçebelik sürücülüğün ve bozkır hayatının neticesi olduğu gibi aynı zamanda onların istilâ güçlerinin ve egemenliklerinin mühim bir faktörü sayılmalıdır²⁵. Türkler törelerine göre boy lar arasında örgütten faydalanarak büyük devletler kurdukları zaman toprak, Kağan'ın idaresi altında devletin sayılmış, fakat beylere, Tarhanlara kendi mülk toprakları verilmiştir. Nehi kenarlarında (Tarim, Oxus v.b.) bağım-

22) Kitab-al-asnâm, (İlah. Fak. Yayını).

23) Zeki Velidi Togan, Umûmî Türk tarihine giriş, Sh.: 25 - 27.

24) Müller, Grünwedel, von Le. Coq, vb. bir çok eser negrettiler; başlıca su esere bakın : Von Le Coq, Auf Hellas Spuren 1926. Leipzig.

[Kara - Hoca'da çalışmalar ve hayat, S 41 - 68] Hoço'nun planı ve kazılardan pek çok heykel ve fresk resmi vardır. Kaya - içi tapınakları Anadolu'da da ilk hıristiyan kaya - içi tapınaklarını hatırlatıyor.

25) Toynbee, Histoire, Gallimard A. Toynbee, Türkiye, Milliyet yayını, 1971

sız kitleler ve onların etrafında küçük kent devletleri kurdukları zaman şehirlerin civarındaki topraklar şehirler arasında bölünmüş, mülk halini almış, büyük devlet toprakları ortadan kalkmıştır. Büyük Türk devletleri genişliyerek bu kent devletlerini veya beylikleri, küçük hanlıkları idareleri altına aldıkları zaman bu topraklar da devletin kamu toprakları arasına karışmıştır. Yakutlar arasında bugün yaşadığını gördüğümüz Şamanizm çok yeni bir büyü-din örgütüdür. Gök Türkler arasında bu örgüt yoktur²⁶. Yakutların mitolojisindeki gök yüzü tabakalarını ve orada yaşayan Tanrıları bilmiyorlardı. Eski Çin kaynakları Gök Türkler ve Hun'larda yalnız tek Tanrıyı birdinden bahsetmektedirler. Bu nokta Oğuz Türklerinin devlet örgütü ve boyların geometrik düzenli bölünüşü, merkezî idareye bağlanışları ile uyumaktadır. Yabgular, Şad'lar Kaganlardan sonra gelen ve boy beyleri üzerinde ikinci ve üçüncü derecede yöneticilerdi. Türkler bu merkezî sisteme, bu boylar örgütüne göre devlet kurdukları zaman Türk olmayan kuvvetleri de idareleri altına alırlar ve devlet uzunca bir süre yaşadığı zaman onları Türkleştirirlerdi. Fakat devlet çözüldüğü zaman bu kabile konfederasyonundan dağılanlar başka yönetimler altında az çok Türklükten uzaklaşırlardı. Mogolların, Tonguzların, Soğd'ların Türkleşmeleri böyle olduğu gibi, Taciklerin İranlaşmaları da böyle olmuştu²⁷. Bu örgüt Türk milleti ve Türk devletinin birbirine sıkı bağlılığından ve devletin Kagan dan halka kadar federal bir yöneltme ile birbirine kenetlenmesinden ileri geliyordu.

Gök Türklerin, devletçilik bakımından Kırgızlar, Uygurlar (Dokuzoğuzlar), Türkeşler ve Hazarlar gibi başka Türk örgütlerinden daha gelişmiş oldukları görülüyor. Hazar hakanları-

nın devlet örgütünü, Zeki Velidi Togan İbn Fadlan, İstahrî, İbn-i Havkal gibi tanınmış Arap gezginlerinin eserlerine dayanarak anlatıyor²⁸. Yine Z.V. Togan'a göre Gök Türklerin kaganları eski demirci Tarhanlar neslinden gelen büyük devlet kurucularıydı. Fakat gerek Gök Türk, gerek Hazar illeri tam merkezîsizlik ve bir çeşit feodallerin federasyonu ile idare edilmişlerdi²⁹. «Kagan'a bağlı olan bu feodal şatoların da kasaba ve şehirleri yahut aşiretleri idare işlerinde her birinin ayrı unvanı olmuştur.» Ancak kaganların buyruk toyuk, todun gibi unvanlarla tayin ettiği memurlar ve valilerle idare edilen ülkeler de vardı, ve yeni zabtedilen yerleri bu memurlar idare ediyordu³⁰.» diyor. Türkleri sırf göçebe saymak yanlışdır. Semerkand, Buhara, Ramiten, Beğkent, Belh şehirleri Türkler tarafından kurulmuştur. Hatta şunu da katalım ki Batı Türkistan'a ait Marquart v.b. nin araştırmaları bu havzada Türklerin Aktele veya Ak Hün adıyla yerleştikçe şehirler ve kasabalar kurduklarını, civar toprakları şehirlerinin mülkü haline getirdiklerini, büyük bozkırlar ve otlaklar devlete ait olsa da, şehir ve kasaba halkının mülk topraklara sahip olduklarını göstermektedir. Türkleşmiş İranlılar ve farslaşmış Türklerin oturduğu bu havzadaki Ak Hünlere Bizans kaynakları Ak-Tele kelimesini bozarak Ephtalite dedikleri gi-

26) Sierozewsky'nin Yakutlarda Şamanizme ait tetkikine davanan Gökalp bunu Türklerin eski dini zannetmişti, Eski Türk eserlerinde bunun izi yoktur.

27) W. Barthold, Histoire des Turcs de l'Asie Centrale

28) Hazarların devlet teşkilâtını ve buna bağlı toprak idaresini İstahrî, İbn-i Fadlan, v.b. gibi coğrafyacılar anlatmaktadır.

29) Yakut.ı-Hamavî (Mu'cam al Buldan) da Türkistan köy ve kasabaları hakkında bilgi verirken Türkleşmiş İran veya İranlaşmış Türk adlarından birçoğuna rastlamaktayız.

30) Zeki Velidi Togan, Umûmî Türk Tarihine Giriş, Böl.: 1, Sh. 26.

bi sonra da kuzey Efganistan'da oturan bu Türkler belki aynı kelimededen gelmek üzere Abdallar (çoğulu Abâdile) diye tanınmaktadırlar³¹. Çinliler batı doğu Türkistan'la ticarî temasta idiler. Cucen lerin idaresinde bulunan Hun'lar gizlice bu yerli devletleri Fars kırallığına; Cucen devletine; Karaşar, Hoço (Kara hoca), Hotan, Kiu - Pan ülkesine kadar uzandı. Bu memleketin geniş topraklarında beş türlü hububat ekilirdi. Halk koyun eti ve buğday unundan gıdayla beslenirdi. Bozkırlarda arslan Deve kuşu vardı. Halk uzun elbise giyer ve kıymetli taşlarla süslenirdi. Kadınlar başlarına kalpak giyer ve gümüş yaldızlı boynuza benzer süsler takarlardı. Kocanın ölümünden sonra erkek kardeşi aynı kadınla evlenirdi³². Şehirleri yoktu. Kapıları doğuya açılan büyük çadırlarda otururlardı. Ülkelerine yabancılar gelince kadınlar erkeklerle beraber sofraya otururlardı. Yazıları yoktu. Andlaşmalarını çetele gibi tahtalara çentik kazarak yaparlardı. Komşu ülkelere elçi gönderir ve ticaret anlaşmalarına girerlerdi. Gökteki tek Tanrıya inanırlar, Tanrıya kurban keserlerdi. Ölülerini direkler üzerindeki bir kulübede ağaçtan tabutlarda sakarlardı. Çinlilerin Ak Hünler için verdiği bilgi Gök Türklerin âdetlerini hatırlatır. Kül Tegin adına anıt dikildiği zaman cenaze merasimine ait açıklamada da bunu görüyoruz. Gök Türk kağanı Bizans elçisi Thophilacte Simokata'yı çadırında kabul etmiş³³ ve ticaret anlaşması yapmıştı. Gök Tanrıya inanışları, cenaze ve gömme merasimleri, göçebelikleri, Gök Türklerin aynı idi. Ak Hünlerde kocası ölmüş dul kadının kayını ile evlenmesi âdetine Anadolu Selçuklularında sık sık rastlıyoruz. Anadoluya yabancı ziyaretçiler gelince kadınların erkeklerle beraber sofraya oturduklarını İbn-i Batûtâ anlatmaktadır³⁴. Ak Hünler arasında Budizm yayılmış olduğu için âdetlerinin Gök Türklerle göre az çok değişmiş

olması gerekir. Çin gezginleri Ak Telelerde altın yaldızlı Buddha tapınakları ve kuleleri olduğunu söylüyorlar.

Göçebe olan Ye'ta lar Yüe - Çi'lerin (Kuşan'ların) aslından geliyordu. Asıl ülkeleri Çin seddinin kuzeyinde iken Hotanın batısından geçerek Türkistan'a gelmişlerdi. Budizmi kabul ettikten sonra şehirler kurmağa ve yerleşmeğe başladılar. Âdetleri Gök Türklerin âdetlerine çok benziyordu. Sürüleri ile dolaşır, otlaklar ararlardı. Keçe çadırlarda otururlardı. Han sık sık karar-gâhını değiştirir, yalnız kışın devamlı bir binada otururdu. Hanlık mutlaka büyük oğula geçmezdi. Küçük kardeşler arasında en yararlı olanını da oy birliği ile tahta getirirlerdi. Bir Ye-ta ölünce ailesi zenginse mermerden mezar yapılı; fakirse bir çukura gömülürdü. Ölünün hayatında kullandığı bütün eşyası da birlikte mezara konurdu. Halk sert ve cenkci idi. Bir çok komşu ülkeleri cizye ile kendilerine bağlamışlardı. Bu ye-ta ların âdetleri ve tüzükleri Gök Türklerle çok yakındı ve onlar gibi tek Tanrıya inanırlar ve tek başbug buyruğunda toplanırlardı. Kabile başkanları savaşlarda onun kumandasında toplanırlardı. Bu dinî ahlâkî kuruluş onların toprak idaresinde de Gök Türklerle aynı sonuçları doğurmuştur.

Ye-ta lar veya Aktele'ler sonradan Gök Türk devletinin idaresine girdiler. Gök Türkler onları yöneltmek üzere bir genel vali gönderdiler. Halkın çoğunluğu göçebe olduğu halde bazı şehirleri vardı. Başkentleri 10 li kare genişliğinin

31) Zeki Velidi Togan bu bilgiyi Déguignes, Ed. Chavannes gibi Fransız tarihçilerine dayanarak vermektedir. Nitekim Arap tarihçileri de bunları «Heyâtıla» diye kayıt ediyorlar. (Emrullah Efendi, Muhit el Maarif, Abdal maddesi).

32) Bu âdet Anadolu Selçuklu, Danişmendli, v.b. hanedanlarında da görülmüyor.

33) Léon Cahun, Introduction à l'histoire des Turcs.

34) İbn-i Batuta Seyahatnamesi, Şerif Pana tercümesi, C.1.

de idi. İçinde altınla süslü Buddha tapınakları ve kuleleri vardı. Aktele devleti Gök Türkler idaresinde ortadan kalktığı zaman yalnız Bedakşan yöresine çekildiler ve bir beylik olarak kaldılar.

Sogd lara dair yeni araştırmalar Hirth, Marquart, Barthold tarafından verilmektedir. Sod, Pehlevî dilinde Solik, Arapça da al-Sogd, Avesta'da Sugda, Hind yazılarında Sauda, Yunan eserlerinde Sogdiana diye geçmektedir. Ermeni tarihçilerinden Mozes Khor bunu Sodik-k şeklinde yazdığı gibi, süryâni dilinde Sod, Kırım da Sugdak, İtalyanca da Sudaya ve en sonra Sudag şekillerinde yazılıyor. Siyavuş'un üvey anası «Sudâbe» nin adında Sutapek, Zend-Avesta da Sudapak diye geçmektedir. Arap coğrafyacısı İbn el-Fakih ve Yakubî Kiş şehrini Sogdların başkenti olarak gösteriyorlar. Bu coğrafyacıya göre Demirkapı kuzeyindeki şehirleri Kiş, Nahşeb ile Sogd ülkesinin başka bir kısmıdır.

Sogd'lar toprağa yerleşmiş yerleşik insanlardı. Yue-Çi, Kang-Kiu aileleri ile evlenme ilişkileri kurdukları gibi onlarla ticaret ve askerlik bakımından da anlaşmış idiler. Yue-Çi lere kıymetli eşya ve dokunmuş ipek gönderiyorlardı. Semerkand (K'ang) idare merkezleri idi. Maymerg, Kiş, Namik (Ho) başlıca şehirleri idi³⁵. Bu şehir Çinlilerin Kie-Şuang ve Sanskrit yazılarında Kuşanika, Araplarda Keşaniye, İranlılarda Kuşan diye zikredilmektedir. 655 de Ho eyaleti Çin'in askerî bir bölgesini teşkil etti. Arapların kaydettiği «Kayı» kelimesi Sogd'da bir bölgenin ismidir ki İbn-i Havkal buna «Sogd'un kalbi» diyor. Buhara (An) da Sogd'lara aitti. İlk İslâm sırasında Buhara'nın merkezi Namik - Kent olarak geçiyor³⁶. Çinlilerin Wey sülâlesi zamanında Po - Ho veya Pu - hat denen bölge Buhara'dır. Farsca da Bukharck eski Türkçede Bukarak diye geçmek-

tedir. Bugün Khwarzem dediğimiz ülke eskiden Yunan eserlerinde Horizmica, Farscada Khwarezmik, Ermenicede Khorozm dur. Bu ülkeler zaman zaman İran ve Türk aslından kavimlerin elinde bulunmuş ve bu yüzden orada İranlaşmış Türk veya Türkleşmiş İranlılar yaşamışlardır. Nersahiye göre Verdani Huda (Verdan hâkimî) denen hükümdarları 807 de (H. 89) Buhara hükümdarı Tarkhum ile müttefik idi.

Kuteybet-ibn Muslim el-Bahilî 807-8 de (H. 89) üzerlerine yürüdü şehirler birbirine dayanarak ona karşı koyu yorlardı. Sogd hanı Tarkhum. Türk Hakanından oğluna yardım istedi. Burada Gök Türk anıtının verdiği bilgi ile Nersakhî³⁷. ve Yakubî'nin verdiği bilgi birbirine uymaktadır. Kör Baganon bir yıl önce Kuteybe ile savaşmak için geldi. Bu vak'alardan birkaç yıl önce (H. 83) Musa Tirmiz de Ak Tele (Heytal), Tibetli ve Türk savaşçılarından ibaret 70 000 kişilik bir kuvvetle çarpışmak zorunda kalmıştı. Bu savaşa Semarkand Hanı Tarkhun da katılmıştı. Düşmanlar Arap kuvvetlerini kuşattılar. Arap coğrafyacıları Yakubî, İbn Havkal ve İbn Hordadbe ve tarihçi Taberî bu ülkeden birçok vesileyle bahsediyorlar³⁸.

Aynı yüzyılda (618 - 650) Çaç-Taş yani Taşkent, Hou - Sun (Korzum) ve yeni Çou-Vu şehirleri vardı. Kül Tegin anıtlarında «Alti Çöp Sogdik» yani Altı Çöp Sogdlarının şehirleri bu yeni Çou-Vu (Çovu) şehirleri idi. Kaganların anıtında Türkeslerle yapılan savaşta Sogdik lardan söz ediliyor. (Bang bu

35) Deguignes - Histoire Universelle des Turcs et des Mongols, Vol 1, p. 75.

36) Abel Rémusat. Journal Asiatique. 1-231.

37) Taberî, Cilt : 2, 1189 : Fasl-al-bilad.

38) Nersahî, Tarih-i Buhara (Bayezit Kütüphânesi, No : 1292)

kelimeyi Sogdak diye okuyor) Bunlar Sogd halkı idi. Sogdik ülkesi Toharistan da Demirkapı ya (Temir Kapı) kadar uzanıyordu. Orhon anıtlarında Türklerin Demirkapı ya kadar gittiklerinin söylenmesi onların Sogd'a kadar eriştiklerini gösterir.

Türklerin sonradan işgal ettikleri ve yerli halkı idarelerine alarak beylikler kurdukları ülkelerdeki toprak idaresi, kendi öz dinleri ve törelerine bağlı oldukları, gevşek bir merkezîyetle boyların kaganlık iktidarına bağlandığı kendi yurtlarındaki toprak idaresinden çok farklı olacağı tahmin edilebilir. Her ne kadar o devirlere ait toprak rejimini ayrıntıları ile aydınlatacak vesikalara sahip değilsek de Türklerin asıl kendi yurtlarında toprağı devletin malı saydıkları, ancak Tarhanlık gibi imtiyazlı beyliklere iğreti mülk hakkı tanıdıkları; istila ettikleri ülkelerde ise Türk devletlerinin organik ve tecrüneli bir bünyesi yerine ayrı cinsten iki ayrı toplumun üst üste yerleşmesinden doğan başka bir strüktür meydana geldiği, bunlarda toprakta çalışan yerlilerin işleyiş ve tasarruf tarzı ile onları yönelten beylerin mülkiyet tarzı ister istemez birbirinden ayrıldığı anlaşılıyor. Bu ülkelerdeki mülkiyet ve tasarruf şekli hakkında henüz yeteri kadar araştırma yapılmış değildir. Ancak yine buna ait bilgileri bir derecede İslam coğrafyacılarından İshahri, İbn el-Fakih, İbn-i Havkal v.b. nın bu bölgedeki şehirlere dair verdikleri açıklamalardan öğreniyoruz.

Oxus halkı Mavere-ün-nehir gibi eskidenberi tarım ve endüstri ile uğraşmakta idiler. Bağcılık, hububat ekimi, bostancılık gelişmişti. Ferganeliler altın ve gümüş işliyor, başkaca birçok eşya yapıyorlardı. Çiftçilik, Cam endüstrisi, ipek kumaş dokuması dışarı ülkelere satacak derecede idi. Bu memleket Çin-Hindistan-İran hatta Bizans arasında ticaret yolu olduğu için bu

bölgelerin mahsullerini naklediyor, transit ile zenginleşiyor, aynı zamanda bu endüstri dallarını da öğreniyorlardı. 6 ve 7. inci yüzyıllarda Sogd ve Buhara ipeği her yerde aranmakta idi. İbn Hordadbeh Sogd, Türk ve Çin ülkelerinden Uygur (Tuguzguz = Dokuz Oğuz) Hakanından bahsederken buradaki Türkler arasında ateşe tapan mecusiler, zındıklar (manişelistler) bulunduğunu, hükümdarın 12 demir kapılı büyük bir şehirde oturduğunu ve ehalsinin manişelistler (zanâdikâ) olduğunu, solunda Kimakların, önünde 300 fersah mesafede Çin'in bulunduğunu; Uygur (Tuguzguz) hükümdarının altın sırmadan çadırı olduğunu, sarayın yanında 900 adam bulunduğunu, ve bu sarayın 5 fersah mesafeden görüldüğünü Kimak melikinin ise adı çadırda oturduğunu ve onunla Taraz arasında 81 günlük bir yol olduğunu söylüyor³⁹. İbn-i Hordabeh'e göre Uygur Türklerinin şehirleri Türk şehirleri arasında en büyükleridir. Sınırları Çin'e, Tibet'e Karluk, Kimak ve Oğuz (Guz) ve Cıgız Türklerine (burada İbn-al-Fakih Cıgız kelimesini Çigil diye okuyor ki daha doğrusu budur) Peçeneklere, Türkeşlere, Ezkeşlere, Kıpçaklara, Kırgızlara kadar uzanıyor. Bütün Uygur şehirleri on altı şehirdir. «Meyve ağaçları : Bakliyat, Arpa, Buğday, ve şeker kamışı yetişir.

İbn -el -Fakih Türkistan şehirlerini anlatırken⁴⁰ bostanların ve meyve ağaçlarının bolluğundan, halkın sanat ehli olduğundan, bir çoğunun ticaretle uğraştıklarından bahsediyor. Bu vesileyle bir konuşmayı naklediyor : — Horasan halkından en doğrusu hangisi dir? dedi. — Buhara halkı diye cevap verdi. — Ekmek ve tuz bakımından en geniş hangisi? diye sordu. — Curcan

39) İbn-i Hordadbeh, Kitap al-memâlik ve'l mesâlik, Brill, 1909.

40) İbn al-Fakih, Ebu Bekr Ahmed Hemedanî, Kitap al-Buldan, 1906.

halkıdır, dedi. — Ziyafette, ikramda en iyi hangisi? dedi. — Semerkand halkı, dedi. — Dindarlıkta en mükemmeli hangisi? dedi. — Harzem halkı diye cevap verdi. — Dirayette en güzeli hangisi? diye sordu. — Merv halkı, dedi — Tedbir bakımından en zayıfı hangisi? dedi. — Nisabur halkı, dedi. Gayreti en az olanı hangisi? dedi; — Herat halkı, dedi. — Allahtan en az haberi olan hangisi? diye sordu. — Bu şenc halkı, dedi. — En iyi ok atanı hangisi? dedi. — Cürcan ve Harzem, dir dedi. En ince görüşlü hangisi? diye sordu. — Merv halkı, dedi. Bu konuşma Maveraünnehir ve Horasan halkının karakterleri ve meziyetleri hakkında fikir vermekte olduğu gibi bu memleketlerin ticaret, sanat ve bağıcılıkla uğraşan halkının çok ayrı cinsten, karmaşık tiplere ayrıldığını ve Orta Asya Türkleri gibi tecanüslü organik bir bütün teşkil etmediğini de gösterir. Bu memlekette Türklerin kalelere hâkim olmak suretiyle disiplinli bir idare kurmaları ve beylikler meydana getirmiş olmaları da bu suretle anlaşılır. Bununla beraber şehirlere ait verilen bilgi Türk memleketlerinde olduğu gibi burada da halkın bahçelerini kendi gayretleri ile ekip biçtiği, serf veya ortakçı kullanan derebeyi tipinin meydana gelmemiş olduğu tahmin edilebilir.

İbn-el-Fakih yukarı Nuşencan'dan Hakan -el-Toguzguz'un (Uygurlar Hakanı'nın) şehrine üç aylık yol vardır ki iri ufak köylerden geçer diyor ve «Horasan da vilâyetlerin umûmünden alınan bütün haraç 1.187.500 dirhem tutar» diye ilâve ediyor. Yine İbn-el-Fakih'a göre «Türk kavimlerinden Tuguzguzlar (Uygurlar) ile onların şehirleri Türk şehirlerinin en genişleridir. Bu şehirlerin hududu Çin'e, Tibet'e, Oğuzlara, Peçeneklere, Türkeşlere, Özkeşlere, Kıpçaklara, Kırgızlara kadar uzanır. Bütün Türk şehirleri 16 şehir olup Uygurlar «Türk'ün Araplarıdır,

aralarında en çok Manißeizm yayılmıştır. Türklerin garip hallerinden biri de istedikleri zaman yağmur yağdırmaları ve hasada sahip olmalarıdır.» Yakut -al -Hamavî Orta Asya şehirlerinde Esficab, Sogd, Sugdak v.b. ni anlatırken önceki bilgileri destekliyecek haberler veriyor⁴¹. Sogd için «suları bol, ağaçlıklı, kuşları renkli, bahçeleri ve çiçekleri zengin olduğunu Buhara ile Semerkand arasında pek çok kasaba ve köprü bulunduğunu, şehirlerinden en büyüğünün Semerkand olduğunu» söylüyor. «Sogd'un büyük şehri olan Semerkand'ı Ebrehe'nin torunu Şemmer 55 tarihinde aldı. Irak'dan Çin'e doğru ilerledi. Şehri kuşattı. Zabt etti. Pek çok kimseyi öldürdü. Kaleleri yıktırdı. Bundan dolayı Şemmerkent adını aldı» diyor⁴². İskender'in kurduğu şehrin 2 fersahlık daire şeklinde plânı olduğu söyleniyor. Orada bostanlar ve mezraalar varmış. 12 kapısı olduğu gibi her iki kapı arasında bir fersahlı mesafe varmış. Savaş için birçok burçlar yapılmış. Kale içinde çarşı ve pazarları, bahçeleri, bağları varmış. İçerde büyük bir Mescid-el-cami olduğu gibi sultanın sarayı bulunuyormuş. Şehrin içinden nehir geçiyormuş. Nehrin iki yanı kurşun hendeklerle taşmaya karşı korunmakta imiş. Nehir çarşısının ortasından ve Bab-et-tâk diye tanınan bir yerden geçiyormuş. Burası Semerkand'ın en maruf yeri imiş. Mecusiler bu nehri yaz ve kış muhafaza etmişler, Nehirden şehrin sulanması için kanallar almışlar. Bu kanallarla bostanları suluyorlarmış. İçerisinde az da olsa akar suyu geçmeyen hiç bir ev ve dükân yokmuş. Bostanlar ve ağaçlar o kadar çokmuş ki Kandezha'ya çıkınca şehrin binaları görülemezmiş; ağaçlar onları örtermiş. Fakat şehrin büyük çarşısının içerisinde su cereyanları,

41) Yakut al-Hamavî Mu'cem-el-bıldan

42) Ebrehe İslâmiyetten önce Mekke üzerine yürüten Habeş kumandanının adidir ki onunla alakası şüphesiz olamaz. 55 tarihi de hiç bir şey ifade etmiyor.

kanallar ve kaynaklar varmış, Kahandez'de bir demirkapı olduğu gibi içerde de bir başka demirkapı bulunuyormuş. Said bin Osman 655. yılında vali tayin edilince (Muaviye zamanı) nehri geçmiş ve Semerkand'e inmiş, orayı muharasa etmiş. Şehre girince Kahandez'e iri taşlar atmış⁴³. Şehir eşrafı çocuklarını rehin olarak vermişler. Rehinleri alarak oradan uzaklaşmış. H. 87 de Kuteybe nehri geçmiş, Buhara ve Şaş'a gaza etmiş, Semerkand'e inmiş, halkı ile barış yapmış; yalnız ateşgedelerde (Büyüt-ün-nîran) putlar bulundurmamak şartını koymuş. Oradan putları çıkarmış, puta tapmayı yasak etmiş ve onların yakılmasını emretmiş. Onları eli ile yakmış. Altın (mesâmir) den 50.000 miskal elde etmiş, şehri haraca bağlamış idi. İlk hicret yüzyılında Sogd memleketinin Zerdüşt ve kısmen Mani şeist inancında olduğu, zabtedilen yerlerin müslüman olmaktan ziyade haraca bağlandığı görülüyor.

Sogdiana ve Baktriana İlkçağda İranlı idi. Türklerin güneye doğru akını ile kısmen türkleşmiş, fakat yarı İranlı (Tacik) karakterini uzun bir süre muhafaza etmiştir. Nehrin ötesi (Müveraünnehir), Hitay Oğuz ve Cengiz akınlarından sonra Türkleşmişlerdir. Fakat İlk çağdanberi bu bölgenin bozkırlarla çevrili oluşu nehirlerin sularını kanallarla yaymak, bozkırları sulamak için irrigation, bend ve baraj tesisleri kurmak zaruretini doğurmuştu. İslâm coğrafyacılarının Semerkand'e dair verdikleri açıklamalar su tesislerinin eskiliğini ve genişliğini gösteriyor. Bu tesisler şiddetli bir merkezî iktidar elinde büyük işçi kitlelerini çalıştırarak sağlanabilirdi. Bundan dolayı bu tarzda elde edilen toprakların bostanlar ve bahçeler gibi ailelere ve ferdlere değil, devlete ait olması gerekirdi. Ve bu tesisleri kuran devletin sıkı bir idareye, vergi sistemine ve kontrolüne sahip olması, bunun için de geniş bir memur sınıfı (bureaucratie) meydana getirmesi

lâzımdı. Böyle bir sınıfın bulunduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Mogol istilâsı Uygur katiplerini kullanmak suretiyle bu sınıfı canlandırmış ve imparatorluğun her tarafında toprak rejimini ve vergi usullerini bu sınıf yardımı ile düzenlemişti. Cengiz İmparatorluğu parçalandıktan sonra da Timur devri bu hareketi kuvvetlendirdi. Maveraünnehir kanallarla sulandı. Timurun kanallarla toprakları sulama ve beslenmiş topraklara halkı yerleştirme işleri nüfusu artırdı⁴⁴. Bu tesislerin nasıl işlediği Fasl-ül-hitab adı altında toplanan vakıf vesikaları külliyyatında bulunmaktadır⁴⁵. Timur zamanında Miyanikal (eski Sogd ve eski Çağanyan) Khutt Helân, Tuharistan, Bedakhsan, Belkh taraflarında yeni açılan arklarla Türk oymaklarının yarı göçebe teşkilâtını muhafaza ederek yerleşmiş olduklarını görüyoruz. Z.V. Togan'a göre nehir ötesi ve Horasan'ın Türkleşmesinin ne derecede büyük bir iş olduğunu anlamak için şu noktaya dikkat etmek yeter. 10 uncu yüzyılda İstahrî ve Makdisî gibi islâm coğrafyacıları ve Selçuklular zamanında Sem'ânî'nin, Harzemşahlar zamanında Maveraünnehir de bulunan Yakut Hamavî'nin eserlerinde bu ülkelerde yüzlerce şehir, kasaba ve köy adları verilmektedir ki sonradan bunların adları olduğu gibi nüfusları da Türkleşmişlerdir. Bu kanallarla ve bendlerle sulama teşkilâtı İlkçağdanberi birçok medeniyetlerin doğuşunda rol oynamıştır. Montesquieu buna «Şark Despotizmi» dediği gibi, S. Mill de Avrupa demokrasilerinden ayıran başlıca vasfı burada göreceği halde⁴⁶

43) Kandezha veya Kahandez burçlarının üzerinde en yüksek kule.

44) Z.V. Togan, Umûmî Türk Tarihine Giriş, Sh. 79.

45) Bu vakfiyelerin bir kısmı Fasl al-Hitab adı altında toplanmış olup büyük bir külliyyât teşkil etmektedir. Bunun tek nüshası Kâbil Umûmî Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. (Zeki Velidi Hindistan yolu ile Türkiye'ye gelirken eserden notlar almış).

46) Stuart Mill, Liberté (Hüseyin Cahit Yalçın Çev.: Hürriyet) R.

zamanımızdaki araştırmalar bunun Asya'ya mahsus olmadığını eski Amerika kültürlerinde de benzerlerinin bulunduğunu gösterdi⁴⁷. Burada toprak rejiminin doğurduğu hukukî mevzuat bakımından onlardan başlıcaları üzerinde duracağız.

Hammurabi kanununu ayırd eden vasıf tarım toprak ve ev kiralamasına, iş kiralamasına, her şekilde zenaatlar, hırsfetlere ait hükümlerin genişliğidir. Orada eski kanunlardan hiç birinde bulunmayan hukukî mevzuat buluruz⁴⁸.

A) Subayları, memurları hükümet tayin eder, ve hükümete karşı sorumludurlar. Geçimleri devlet topraklarından kendilerine verilen bir bahçe veya tarladan ibaret olup bunlar bir nevi «timar» dır; bağışlanamaz, satılmaz, borç için haciz olunamazdı. Her timara bir miktar demirbaş hayvan bağlı idi. Subaylar kale muhafızlığına tayin olununca sınırlı bir topraktan başka gümüş olarak tahsisat da alırlardı.

B) Subaylar hükümdarın emirlerini kendileri icra ederlerdi; yerlerine başkalarını bırakamazlardı. Aksi halde idam edilir ve malları musadere edilirdi (Madde : 26). Askerî hizmet başına gidince, toprak ve mallarını korumak için oğullarına; oğul küçük ise korumaya işini karılarına bırakırlardı. Dönüşte timarı geri alır ve yeniden çağırılıncıya kadar kendileri işletirlerdi.

C) Subay, hizmete gidişinden başlayarak elindeki toprağı iyi korumağa, ekip biçmeğe, imâra mecburdur. Bu ödevleri yapmada üç yıl üst üste tenbellik ederse toprak üzerindeki hukukunu kaybeder ve orası başkasına verilir (Madde : 53). Memurun bu topraktan başka şahsî malları varsa onları dilediği gibi tasarruf ederdi (Madde : 44).

D) Memur düşmana esir düşerse şahsî malının fidye olarak verebilirdi.

Tapınak veya saray ona avans vererek yardım edebilirdi. Fakat kendisi timar toprağından fidye veremezdi. Timar memurun şahsına o kadar bağlı idi ki eyâlet valisi onu alamaz, tahsisatını da kesemezdi.

E) Toprağın ekilip biçilmesine sulanmasına, hayvanların otlakta otlatılmasına, ağaç dikilmesine, bahçelerin korunmasına dair hükümler Sümerlerde ve Babil de bir nevi tarım ıktisadî levhası teşkil ederdi : Kiracı toprağı ekip biçmeğe, kiralama (icara), süresinin sonunda işlenmiş, hazırlanmış, sürülmüş, ekilmiş olarak geri vermeğe mecburdu. Onun kusuru yüzünden toprak hiç hasılât vermemişse komşunun buğday hasılâtı oranında kira (akçe) ve ödeme (tazminat) vermeğe mecburdu (Madde : 55). Tarım toprakları 1 - 3 yıl için kiraya verilirdi. Kiraya veren genel olarak hasılâtın yarısını veya 1/3 ünü alırdı. Yahut kiranın akçe (gümüş) olarak ödenmesi de şart konabilirdi.

F) Kiracı toprağa tasarruf edenin haklarını korumak şartıyla toprağı ikinci derecede başkalarına da kiraya verebilirdi. İlerde alacağı hasılât karşılığı ödünç de (istikraz) alabilirdi. Hasılâtı sel götürse veya kuraklıktan mahvolursa kiracı bir yıl faiz ödemekten affedilirdi (Madde : 48).

G) Mültezim toprağı sulamak için yapılan bendlerin korunmasından sorumlu idi. Onun ilgisizliği yüzünden civardaki ekinler su altında kalır ve mahvolursa zarar ve ziyanı vermeğe mecburdu. Gerekirse bütün malı ve mülkü, hatta kendisi satılırdı. İhmal yüzünden gerek arkların kapanmasından, gerek suların yanlış idare edilmesinden dolayı komşuya verilen zarar toprağı yüz ölçümüne göre bir miktar buğdayla ödenirdi (Madde : 53 - 56).

47) R. Karsten, La Cıvıllsation de l'empire Inca, trad, de R. Juan, 1957, Payot.

48) Avram Galanti, Hammurabi Kanunu (Sümerlere ait bilgi bu eserden alınmıştır).

H) Bir tarlanın bahçe haline konmasında, özel hükümlere uyulurdu. O vakit kiralama «uzun kiralama» (İcâre-i tavile) olurdu. Mültezimin, toprağı bellemek, ağaçların büyümesini beklemek için 4 yıl mühleti vardı. Beşinci yıl hasılâtı toprak sahibi ile eşit olarak bölüşürdü (Madde : 60). Fakat toprak sahibinde payını kendisinin seçmesi ve yerini belirlemesi yetkisi vardı (Madde : 61). «Mültezim» topraktan bir bölümün ekip, biçilmesini ihmâl ederse bu bölüm onun payına eklenirdi (Madde : 59 - 61).

I) Bahçe haline konan tarla ekim yeri olup, mültezim söz verdiği işi yapmamışsa, bu süre bitince mültezim toprağı tarıma hazırlanmış olarak geri verir. Kiralama süresinin her yılı için toprak sahibinin mahrum kaldığı hasılâtı öderdi (Madde : 62)⁴⁹. Bahçıvan bahçeyi ekip biçmezse mahsulü azaltırsa bahçe mahsulü konusunda gene ölçerek ödeme zorunda idi (Madde : 65). (*)

Hammurabi Kanununun bu hükümleri tamamen Bozkır toprakların kanallama ve sulama teşkilâtına, ve bu teşkilâtı idare eden bir memur sınıfına göre hazırlanmıştır. Fakat kanun dikkatli okununca toprakların yalnız tasarruf ve kiralama sistemine bağlı devlet toprağı olmadığını, şahısların mülkü olarak toprakların ve malların da bulunduğunu gösterir. Bu sistemde hükümdar bir kâhin — Kral (le roi-mage) dir. Devlet bir «evliyalık devleti» (Etat Charismatique) dir. Kutsallık bütün fikir, sanat ve teknik bu dinî-sihri sistemin içinde erimiş, yahut onunla ifade edilmiştir. Müesseselerden birisinin bütün müesseseleri (dinî müessese ve değerler ötekileri) hükmü altına almasından ibaret olan bu sisteme bir müessese tahakkümü (domination) denebilir⁵⁰. Burada hukûkî-iktisadî münasebetlerde ister istemez böyle bir sistemin normları halini alacaktır. Ce-

za ordalie şeklinde verilmektedir. Yani cezalandırma hükümdar veya onun memuru değil, dinî-sihri kuvvettir. Ordalie'nin türlü şekillerine ilkel kabile toplumlarında olduğu gibi, kalıntılarına Orta-çağ Avrupasında da rastlanmaktadır⁵¹. En tanınmış şekilleri ateş ordalisi, su ordalisi dir. Meselâ Şehnâme'ye göre Siyaviş'e üvey annesi Sudâbe'nin iftirası üzerine suçluluğunu anlamak için kutsal ateşten geçirilmiştir. Ortodokslar bugün bile bu eski inancın kalıntısı halinde bir yortularında «ateşten geçme» âyini tekrarlamaktadırlar. Sümmerler ve Asûriler de kâhin — Kiralın, Mısır'da Firavun'un şahsında temsil edilen Charismatique iktidar ilkel toplumların merkezleşmesinden doğmuş olan dinî-sihri baskı altındaki bir müesseseler sisteminin ifadesidir. Kanallar açma ve sulama teşkilâtı böyle bir sistemin yalnızca bir manzurasıdır. Çorak topraklar arasındaki büyük şehirler havzasında yaşayan bütün kavimler, orada yaşadıkça kanallar açarak bu toprakları bereketlendirme zorundadırlar. Bu, o toplumların teknik müesseselerini meydana getirir. Fakat bu teknik yine onların bağlı oldukları müesseseler sistemine göre işler. Buradan bir bureaucratie ordusunun çıkması kendi başına bir şey ifade etmez. Ancak Charismatique inanç sisteminden doğan bir memur sınıfı kanal teşkilâtının yapılması ve korunmasını sağlayan iktisadî-hukûkî münasebetler şebekesinin neden bu derecede şiddetli ve sıkı bir rolü olduğunu açıklar. Çünkü böyle bir bureaucratie sınıfı kanal ve sulama teşkilâtının bulunmadığı ülkelerde, meselâ Bizans'ta.

49) Avram Galanti, Hammurabi Kanunu, Sh. 35-60 İstanbul, 1925.

50) Frazer, Le Roi-magicien, Paul Geuthner, 1921 - Aynı konu için Bak.: Joachim Wach, La Sociologie religieuse.

51) Pirenne, Histoire du Moven - Age.

(*) Hrozny, Code hittite provenant de l'Asie Mineure 1972 Jardascia, Des lois assyriennes., 1969

ihtilâlden sonraki Robespierre ve Napoléon Fransa'sında veya bugünkü Sovyet idaresinde de vardır; fakat bunlarda kâhin - Kırallar tahakkümü bulunmadığı için, hukûkî - iktisadî münasebetler şebekesi başka müesseselerin tahakkümleri şeklinde görünmektedir.

Halbuki bir kısım Marx'cılar bu genel bürokratlaşma olayını su tesisleri olayına bağlamak suretiyle esaslı bir yanlışlığa düşmekte ve toprak rejimini de bununla açıklamaya kalkmaktadırlar. Meselâ Godelier, Marx'ın yorumlamasından mülhem olarak yazdığı «Doğu tipi üretimi» hakkındaki denemesinde bu yanlışlığa saplanmış görünüyor⁵². Büyük Çin, Mısır, Aztek ve İncas v.b. imparatorluklarda köylüler ve zenaatçıların asiller ve memurlar aristokrasisi tarafından idare edildiğini, onlarda işletmenin ferdi olmadığını, çünkü angaryenin kollektif olduğunu vergi ile karışan toprak gelirinin üstün bir cemaat namına bir memur tarafından istendiğini söylüyor. Ona göre bu esirlik başka türlü bir üretimin ayırdedici vasfı olan Yunan - lâtin esirliğinden ayırdır. «Bürokratik esirlik» başka bir zümre tarafından doğrudan doğruya ve kollektif işletilme suretiyle gerçekleşir. Burada yanlışlık Montesquieu ve Mill'in batı demokrasilerinin karakterini belirtmek için ileri sürdükleri «şark despotizmi» fikrinin aslında bir peşin hükme göre yorumlanmış olmasından ileri geliyor. Yanlışlık batı toplumlarına ait gözlemleri dünya kültürlerine acele yaymada ve hukukî - iktisadî münasebetler şebekesini bütün müesseseler sisteminin sebebi gibi görmektedir. Halbuki kölelik bütün insan toplumlarında belirli bir kutsallık çevresi dışındakilere barbar (insan dışı) gibi bakılmasından ve zümre içindekilerin çarpıcı (tabou) gücünden ileri gelen dokunulmazlığının zümre dışındakilerinde bulunmamasından doğmaktadır. Vahşilerde «insanlık» hududu belirli bir tabou ile çevre

lenmiştir: Sosyal değerler ve müesseseler bu tabou'ya sahip olanlara aittir. Bundan dolayı tabou dışındakilerle münasebet aslı bir düşmanlık münasebetidir. İlk çağ başında birçok toplumlar savaşta yakalananları yığın halinde öldürürlerdi. Esirlerin öldürülüşüne ait Asûr-Keldan kabartmalarında hayli tasvirler vardır. Romalılar esirleri gladiateur'lere parçalatırlardı. Yunan - Roma'daki aileye bağlı kölelik müessesesi esirlerin öldürülmemesinden çok sonra doğmuş ve oldukça yumuşamış bir şekildi (*). Toprak rejimini yöneltten memurlar ile toprağı işletenlerin münasebetine gelince, Hammurabi ve Asûr kanunlarının gösterdiği gibi burada hiçbir efendi-köle münasebeti yoktur. Toprak devletidir. Fakat kanun metni gösteriyor ki toprağın tasarruf hakkı onu işletene ve üzerinde çalışana aittir. Nitekim o toprağı rehin olarak veremez, borcunu ödeyemez, satamaz; ancak kendi mülkü ve malı varsa onunla bunları ödeyebilir. Köle toprağını işletenler yanında onun yardımcısı ve tamamlayıcısıdır. Gardan, Kafka veya Lukacs gibi «bürokrasi»yi «insanı şeyleştirici müessese» olarak tarif etmek başka, (***) onu yöneltici memur sınıfı ile, toprağı işletenler arasındaki münasebetten doğmuş özel bir «kölelik» şekli gibi savunmaya kalkmak büsbütün başkadır. Wittfogel, demokrasi önderlerinin ileri sürdükleri «şark despotizmi» fikrini onlara karşı kullanmaya kalktı. Ve Godelier'nin temelsiz faraziyesini desteklemeye çalıştı⁵³. Bureaucratie'yi kişiliği ortadan kaldırıcı, şeyleştire

52) Godelier, Le mode de production asiatique, et les schèmes marxistes, 1962, Paris.

53) Karl Wittfogel, Le despotisme oriental, édit de Minuit, 1964.

54) Lukacs, Histoire et Conscience de classe. - Kafka, Chateau (Bureaucratie nin şeyleştirmedine ait roman).

*) Westermarck, Origine et Développement des Idées morales, trad. par R. Godel, 1929 Payot.

**) Institution réificatrice.

rici (réificateur) vasfı yanında⁵⁴ bütün insanî faaliyetleri rasyonelleştirici, verimi çoğa çıkarıcı vasfı ile de tanınalıdır⁵⁵. Onun bu ikinci vasfı üzerinde başlıca Max Weber durdu. Eğer böyle olmasaydı sosyalist rejim tarafından bu kadar hararetle tutulmazdı. Nitekim aynı müessesenin şeyleştirici (réificateur) ve kişiliği kaldırıcı vasfından şikâyet edenler sosyalist rejimler içinde de ona sırf bu bakımdan hücum etmektedirler⁵⁶. Ancak unutuluyor ki «bürokratlaşma» kendi başına alınınca şuursuz bir makinedir. Bu makine, bütün makineler gibi iyiye de kullanılabilir, kötüye de. Eski Mısır'ın «Kâtip» tipi yerine «uzman» (spécialiste) tipini koyunca, yani bürokrasi şuurulu bir makine haline getirilince bu sakınca ortadan kalkar.

Halbuki Hammurabi zamanında toprak üzerinde özel tasarruf hakkı gelişmişti. Ev ve tarla, tüccar malları gibi bazan tamamı, bazan bir kısmı satılırdı, değiştirilirdi. Toprağın geri verilmesi hakkı vardı. Bu hakka göre satan, hatta satanın akrabası satılan toprağı bedeli karşılığı satın alandan yine para karşılığı geri vermesini isteyebilirdi. Toprak peşin para ile yahut veresiye satın alınırdı. Yazılı satış sözleşmesi bedelin ödenmesi sırasında alıcıya teslim edilir; veresiye muamelelerde başka türlü yazılı sözleşme (mukavele) yapılırdı. Kiralama sözleşmeleri türlü sürelerle yapılır ve kiralama hiç bir mülk hakkı doğurmazdı. Bir yıl, hatta on yıl süre ile yapılan kiralamaya ve kiralanana binanın boşaltılmasına ait vesikalar vardır⁵⁷. Tarla veya binayı boşaltma şartları da ayrıca sözleşmelerde zikredilirdi. Mülk alım satımı vesika ile tesbit edilirdi. Tarım işleri ve muameleleri (transaction) Hammurabi den 1600 yıl sonra hemen aynıyle kalmıştır. Toprağı ya sahibi, yahut sahibinin tayin ettiği bir kimse işletirdi. Ayrıca toprak kiraya verilir ve bu türlü kiralama bazan ortaklık ile olurdu. Bir

toprak yönetimini üzerine alan kimse bu toprağın yalnız müdürü değil, güvenir kimse idi. Görevini kötüye kullanırsa cezalandırılırdı. İşçinin gündelikleri işçinin yaşına, iş mevsimine göre değişir, bazan işçiden «kefil» istenirdi. Bu tarzda türlü gündelik sözleşmeleri vardı. Barajlar ve su kanalları işlemleri tarım işlemlerine bağlı idi. Bendler ve bozuk kanallar yüzünden komşusuna zarar veren kimse, zarardan dolayı sorumlu tutulurdu.

Kanallarla sulamanın geniş mikyasta uygulandığı başka bir ülke, Türklerin yüzyıllarca temasta buldukları Çin idi. Marx'cı yeni yazarlar «Şark despotizmi» ni kendi görüşleri ile açıklamak için bu bölgeden de misaller veriyorlar. Fakat Çin tarihi onların basitleştirici izahına sığmayacak kadar çeşitlilik göstermektedir. Çin toplumunun geçirdiği evrim içinde müessese ve zümreler sisteminin değişikliğine göre toprak rejimi çeşitli manzaralar almıştır. Çin uzun bir süre klanların yaşadığı bir ülke idi. Bu sosyal bünye kasabaların kalelere bağlanmasıyla feodal şekil almış, fakat Mançu - Moğol Türk akınları Çin'i imparatorluk haline getirmiştir. Ancak bu evrensel monarşi fikrinin Çin'e ne zaman girdiği, nerede başladığını, feodalite mefhumunun ona bağlı olup olmadığını söylemek imkânsızdır. Çin feodalitesinin batıdakinden büsbütün başka bir tarihi vardır. Onun kaynağı çok çeşitlidir ve toplum düzeninde birçok eski unsurlar işe karışmıştır. Fakat zamanı Avrupa'daki gibi olmayıp, Çin'de başlaması bilinen zamanları çok aşmaktadır. Mitojik hükümdar Yu ilk feodal olarak

55) Coşkun San, Max Weber'de hukukun ve meşru otoritenin sosyolojik analizi, 1970

56) Milovan Djilas, La deuxième classe; aynı yazar, Une société imparfaite (le communisme désintégré) 1961

57) Avram Galanti, Hammurabi Kanunu, Sh.: 68-72.

görünüyor⁵⁸. Ancak Çin'in özelliği imparatorluk ve feodal bünye yanında eski köy kuruluşu ve klanların kalıntıları halinde yanyana devam etmesidir. Çin tarihinin gelenekçiliği binlerce yıllık eski âdetlerin bugüne kadar devamı, Çin'e dışdan gelen akınlar veya fikirlerin bir süre sonra Çin geleneği içinde onun tarafından tam özümsemiş bir hal alması bu sosyal strüktürün neticeleridir. Çin sosyal müesseseleri aslında ana soylu (matrimoniale) aile temeline dayanmaktadır. Kadın ölen kocanın kardeşi ile tekrar evlenir. Evlenme zümreleri bu tarzda sınırlanmıştır. Fakat bu ana soyluluk ailenin birçok karılı olması (polygynique) neticesini doğurur⁵⁹. Bu yüzden ev büyük ve çocuklar çoktur. Çin aile müessesesinde din, ahlâk, sanat, fikir ve teknik olarak bütün Çin kültür müesseseleri birleşmektedir. Evlenmeden önceki nişanlılık merasiminde düğünde söylenen şarkılarda, hatta Çin evlerindeki ev eşyası üzerindeki figürlerde bu matrimonial gelenekci bünyenin işaretleri vardır. Bu geleneğin en bariz vasıflarından biri yeryüzünün kutsal yönlerine göre ayrılmasıdır ki Çin'in yerli dini Taoisme'in temelini teşkil eder. Tabiatın, tabiat bölgelerindeki canlı ve cansız şeylerin de bu yön bölünüşüne bağlı olarak sıralanması Çin'e mahsus değildir. Yerli Amerika, Avusturalya vahşilerinde altaique kavimlerde de benzerlerine rastlanmaktadır⁶⁰. Bu suretle eşya unsurlar, nevilere, sayılar olarak kategorilere ayrılır ve toplum tabiatla birlikte bir strüktür teşkil eder⁶¹. Structuraliste'lerin bu açıklayış tarzları ile, işin doğrusu, Durkheim'in sosyolojik açıklaması arasında, zannettikleri kadar büyük fark yoktur ve Ziya Gökalp bunu Çin - Türk kozmogonisinin sosyal strüktürüne ait karşılaştırmaları ile çok güzel göstermişti⁶². Binlerce yıldanberi Çin'de Yin ve Yang denen, biri yeri, öteki göküstemsil eden iki ilke-fikir hâkimdi. Bunlar âlemde bulunan bütün şeyleri ikiye

ayırarak iki cins idi. Meselâ ay, soğuk, kabuklu hayvanlar, kıraliçe, gıdalar, su, âyinler - mamûl eşya, 2 sayısı, yağmur v.b. Yin'e aittir. Güneş, ısı, kuşlar, kıral, içki, ağaç, müzik, işlenmemiş şeyler, 3 sayısı, şimşek v.b. Yang'a aittir. Biri yerin, öteki göğün Tanrısıdır. Türklerde de nitekim Asra yir - Gök Tanrı iki tamamlayıcı prensiptir. Ancak Orhon anıtlarında görülen Gök Tanrı'nın üstünlüğü Türk kozmogonisini tektanrıcılığa doğru gitmek üzere Çin'den uzaklaştırıyor. Aynı ikili bölüm Japonlarda ve başka uzak doğu kavimlerinde vardı. Çine Buddizmin girişinden sonra da bu temel fikir yaşamıştı⁶³. İkili bölümün Gök Tanrı fikrinin Çin'e dışardan mı geldiği, Çin'den mi öteki Asya kavimlerine yayıldığı incelemlenin yeri burası değildir. Gerçek olan Türklerde gördüğümüz kozmogoni ve sosyal düzenin uzak doğu medeniyetinde ortak temellere dayanmasıdır.

Çin'in geçirdiği sosyal evrimde başlıca dönüm noktası Tchong Kouo yani Çin konfederasyonunun kurulmasıdır. M.Ö. 3 - 8 inci yüzyıllarda feodal kuvvetler göçebe akınlarına karşı duran küçük devletleri doğurmuş, Tchouen Tsieou devrinin başında federal şekilden çıkarak Çin Birliği kurulmuştur. Konfederasyon türlü önemlilikteki senyörlükleri topluyordu. Bunlar siyasi bağlardan ziyade kültür bağları ile

58) Von O. Franke, Zur Beurteilung des chincsischen Lehnswesens (Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaft 1923) Sonderabdruck.

59) Marcel Granet, Etudes Sociologiques sur la Chine. P.U.F. 1953. P. 32 - 62. (Feodal zamanlarda Çin Toplumunu)

60) E. Durkheim et M. Mauss, Essai sur quelques classifications primitives. (Année Soc. Vol. 6).

61) Claude Lévi - Strauss, La Pensée Sauvage, Plon, 1962, PP. 48 (Totem sınıfları mantığı).

62) Ziya Gökalp, Eski Türklerde İctimat Teşkilâtı (Millî Tettebbûlar M. No: 3, 1331).

63) M. Granet Zikredilen eser. Sh. 146 -155.

birleşiyorlardı. Aralarında nesep (généalogie) bağı, soyadı, karşılıklı evlenme zümreleri vardı. Senyörlükler arasında hiyerarşi kuruluyordu. Merkezin başlıca devletleri Tcheou kiralık devleti ile birlikte Wei ve Song senyörlükleri idi. Feodal kuvvetler gittikçe bu merkezî devletin hükmü altına girmekte idi⁶⁴. M.Ö. 6. yüzyılda savaşçı kiralıklar devrinde eyâlet malikâneleri kuruldu. Tsin ve sonra Tchou hanedanları geldi. Tsin'ler atlı ve yaya kuvvetler ile düzenli ordu kurdular. Öteki devletler feodal savaş tarzına devam ettikleri sırada bunlar orduları ile üstünlüğü sağladılar. Böylece göçebe akınlarını durduran ve Hun'ların baskısından kurtulan Çin, imparatorluk halini aldı⁶⁵. Yukarı Çin'den geçen büyük nehir sularını kanal ve sulama te'sisleri ile memlekete yayarak geniş tarım memleketi oldu. Eski efsaneler ekip biçmenin bilinmediği zamanlarda insanların çalılıkta yaşadıklarını anlatıyorlardı. Şimdi sulama te'sisleri çiftçiliği birdenbire artırmıştı. Çin'liler el emeği ile tarlalarından büyük mahsul alıyorlardı. Köylüler basit timar mültezimleri idi, toprak yalnız senyöre aitti. M.Ö. 3-4 üncü yüzyıllarda devlet tarlaları çiftçilere dağıtmıştı. Bunlar her biri daha küçük dokuz kareye bölünmek (tsing), üzere karelere ayrılmıştı. 8 aile bir merkezî kareyi (tchou sistemi) senyör adına ekip biçiyor ve bütün mahsulün 1/9 unu prensin hazinesine veriyordu. Her memleketin toprakları senyörle asiller arasında bölünmüştü. (Kamu topraklarına Kong tien, ve kamu toprağından ayrılan Patrimonial mülklere Seu tien deniyordu. Köylüler bir nevi serflikle yere bağlı tenancier'ler idi⁶⁶. Toprakların belirli zamanlarda eşit hisselerine ayrılmasına gelince, bu Han sülâlesi zamanında düşünülmüş idarî bir hayaldi. İlk büyük devletler (imparatorlar) yeni topraklar yaratarak ve halkı yerleştirerek memleketi kolonileştiriyorlardı. Bu sosyal kuruluş te-

melinde Çinin kutsal yerlere, sitelere, dayanışmayı kuran confrérie'lere sahip olmasından ileri geliyordu⁶⁷. Bu müesseseler temeli üzerinde klanlardan başlayarak feodallere kadar çıkan potlatç müessesesinin başlıca neticesi üstün iktidar (suzerain) ile tabi iktidar (vassal) arasında inançlara dayanan bir sözleşmenin kurulması Çin inféodation'ını doğurdu. Üstün -aşağı arasında kurulan sağlam hiyerarşi batı Orta çağından daha eski tarihte başladı. Kong-Tseu ahlâkının hükümdarhalk, baba-oğul, Koca-karı arasındaki üçlü bağıllık sistemini meydana getirdi⁶⁸. Feodal mertebelenme imparatorun kutsal merkezinde toplanıyor. Çin böylece bütün mertebeler arasındaki dayanışmayla toprak ve üretim rejimini kuruyordu.

Fakat bu sistem bir nevi zaamet usulünün M.Ö. 4-12 inci yüzyıllar arasında hüküm sürmesine mani olmamıştır. Böylece «zaamet obası» meydana gelmiştir ki her «oba» - gördüğünüz gibi - bir toprak parçası üzerindeki 8 aileden ibarettir. Bunların topraklarından bir kısmı bedence sağlam kişiler arasında eşit olarak bölüşülür, ekilip biçilirdi. Öteki kısımlar kuru, otlak ve boş toprak olarak kalırdı⁶⁹. Yakın zamana kadar çiftçi «oba» ya bağlı idi, başka yere gitme gücü yoktu. Obanın fertleri karşılıklı birbirine yardıma mecbur ve ortak bir sorumluluğa bağlı

64) Marcel Granet, La Civilisation Chinoise (Evolution de l'Humanité, 1925, p. 79 - 106.

65) M. Granet, Aynı eser, Sh. 108-158 (imparatorluk).

66) M. Granet, Aynı eser, Sh. 165-207 (Toprak rejimi ve tarım hayatı).

67) M. Granet, Aynı eser, Sh. 208-24 (Confrérie'ler : Kutsal yerler ve siteler).

68) Mahmut Esat, Tarih-i İlimi Hukuk, 1331 r. Sh. 89.

69) Bunun Kong Fou-Tseu tarafından ifade edilen ahlâkî şekli «avlatlık dini» (piété filiale) diye tanınmaktadır.

idi. Fakat zaamet usulü merkeziyetçi olan Çin hanedanlarının istibdadına aykırı idi. Çin bilginleri de bu usule düşman idiler. Başlıca Kong Fou onu esasından kaldırmaya çalıştı. M.Ö. 4 üncü yüzyılda bu usul ortadan kalktı ve bütün kuvvet millî birliğin temsilcisi olan imparatora toplandı⁶⁹. Bu sırada tarım obaları dağılarak her yerde ferdî mülkiyet kuruldu. Fakat çok geçmeden servet eşitsizliği, bunun sosyal ve siyasî sonuçları meydana çıktı. Buna çare olmak üzere bir takım tedbirlere başvuruldu :

1) M.Ö. 9 uncu yüzyılda ferdî mülkler, yaklaşık olarak, en çok 10 hektara indirildi. Fazlası obalara dağıtılmak istendi.

2) 1069 da daha esaslı tedbir olarak imparatorluk emri ile yeniden «oba» usulü kuruldu; toprakların asıl sahibi devlet oluyor ve bütün uyruklulara çalışmayla elde edilen mahsulü devlet dağıtıyordu. Bu teşkilât zorla kabul ettirildi; fakat netice memleketin harap olmasına sebep oldu. 15 yıl sonra kendiliğinden kalktı.

3) Mogol istilâsından (Kobilay idaresinden) sonra yeni hükûmet askerî zaametler kurmayı denedi ise de, öteki gibi bu da başarılı olmadı.

4) 20. inci yüzyıldanberi toprak mülkiyeti, batı memleketleri gibi kadastro usulüne ve tahrir defterlerine dayanmaktadır⁷⁰.

Bu sosyal değişmelerin sonucunda Çinde toprak tasarrufu kanunları meydana geldi. Toprak tasarrufu devlet tarafından pek cüz'î bir vergi karşılığı verilen «imtiyaz» sayılırdı. Bu imtiyaz ancak verginin ödenmemesi halinde kaldırıldı. Hükûmet bunun için bir tasarruf senedi verir, bu sened mülkler defterine kaydedilerek kadastro dairelerinde saklanır. Aile babası toprağı satabilir. Fakat pazarlığı önce en yakın akrabasına bildirme zorundaydı. Bil-

dirmesse onların satılanı geri almaya hakları vardı. Bazen bir toprakta iki tasarruf edici (possesseur) birleşir : Biri toprağın yüzüne, öteki alt tabakasına tasarruf eder, birincisi ikincinin «çiftçisi» sayılıp ona yıllık bir irad verir. Toprağı tasarruf eden ziraatı durdurmağı yetkili değildi. Üç yıl üst üste ziraatı bırakırsa toprak devlete kalır, O da başka birisine verirdi. Eğer toprağı iyi bakılmazsa hükûmet bundan dolayı «Oba» nın başkanını sorguya çeker, onu 20-100 bambou değneğı vurarak döğerti. Mevat topraklar ilk işgal eden tarafından kazanılırdı. Kazanmanın bölge hükûmetine bildirilmesi şartıyla ilk yıllarda bu topraklar vergiden muaf sayılırdı. Bu münasebetle lahkî topraklar ve su kanallarının yöneltmesine ait ayrıntılı hükümler meydana getirilmiştir. Burada toprak hükümleri bakımından Summer Asûr, hatta Mısır ile apaçık benzeyişleri görülmektedir.

Mogollar kendi yasalarını, istilâ ettikleri Türk ülkelerinde uyguladılar Mogol imparatorluğu Uygur'ları kendi idaresinin bürokratik sisteminde yazıcı bir sınıf olarak kullandı. Uygur harfleriyle ve Türkçe yazılıyordu. Fakat az sonra İslâm - Türk ülkeleri Arap harflerine geçtiler. Moğollar, İran ve Anadolu'da Selçukluların kullandıkları İranlı kâtiplerden faydalandılar ve toprak vergi rejiminde Selçuklular gibi yine Farsca yazdılar. Cengiz yasası 100-120 yıl kadar sürmemiş olan Mogol imparatorluğu ile beraber ortadan kalktı. Anadolu'nun Moğollar tarafından idaresi zamanında toprak ve vergi rejimi onların yasalarına göre uygulandı. Buna karşı Mahmut Esat efendi nin gösterdiği gibi Çüngari ve Turgut Birleşik kabileleri bir Türk kanunu yaptılar. Çüngari'nin 3 kabilesi Turgut'larla birleşerek «Dört Oyrat» adıyla bir konfederasyon kurdular. Bu ye-

70) Mahmut Esat, Aynı eser, Sh. 912.

ni örgüt Çeçen Bitik adıyla bir kanun yaptı. Bu kanun 18 inci yüz yıla kadar yaşadı. Pallas Moğolistan gezisi sırasında bu kanunu görmüş ve 1776 da yazdığı «Moğol Halkına ait tarihi bilgiler» adlı kitabında bu kanunun bazı kısımlarını yayınlamıştır. Ayrıca 17 inci yüzyılda «Kalmuklar Kanunu» ayrıntılı ve mükemmel bir kanun olarak doğdu. 1640 da ulusun 24 boy başkanı tarafından temsil edilen «oyratlar birliği» 114 maddelik bir kanun (Codex) kabul etmişti ki, sonra buna 1689 da tamamlayıcı maddeler katıldı. Bu Türk kanunları Moğol yasasından daha esaslı olduğu halde istilacı bir imparatorluk elinde her tarafa yayılmadığı için onun kadar tanınmadı. Moğol yasası Türk töresinden, geleneklerinden, Çin kanunlarından ilham almış görünüyor. Ancak Moğol imparatorluğunun çabuk sönmesi bu kanunun derin iz bırakmasına engel oldu. Türk töresi ise-burada zikrettiklerimiz bir yana bırakılırsa - âdetler hukuğu (droit coutumier) şeklinde olduğu için hukuk kurallarına göre tesbit edilemedi. Türk kanunları ancak bu törenin İslâm kanunu (şeriat) ile birleşmesinden sonra doğmuştu.

* * *

Müslüman - Türk ülkelerinde toprak ve üretim rejimi nasıl kuruldu ? Bu soruya türlü şekillerde cevap verenler olmuştur :

1) Müslüman-Türk toprak hukuğu eski Türk geleneklerinin devamıdır⁷¹. Böyle düşünenler Nizam-ül-mülk'ün «Siyasetname» sinde ki *İkta sistemi* ni Orta Asyadaki boy beyleri arasında zabtedilen toprağın bölünmesi geleneğine bağlamaya çalışıyorlar. Fakat ne bunu kesin olarak isbat edecek kanıtlar vardır. Ne de Orta Asya toprak rejiminin Uzak-Doğu medeniyetinde ortak

müesseseler dışında tam orijinalliği iddia edilebilir. Önceki bölümde Gök Türkler devletinde toprakla devletin sıkı münasebetini bazı tahminlere dayanarak işaret etmiş bununla beraber Tarhanlıkların-hiç değilse dokuz kuşak toprak mülkiyetine sahip olduklarını görmüştük. Burada göçebe çoğunluğuna dayanan esasta sürülerine otlak arıyan Türk devletleri ile nehir bölgelerinde kurulmuş tarım, bostancılık bağcılığa dayanan küçük yerleşik Türk devletleri arasında gösterdiğimiz farkı hatırlatalım. Ayrıca İlk-çağdanberi İran-Türk etkilerinin karşılaştığı ve birbirine karıştığı batı Türkistan da Helen ve İran imparatorlarının bu topraklarda kanallar açtıkları ve su tesisleri yaptıklarını, ziraati geliştirdiklerini, sonradan Türkleşen halkın bu kanallardan faydalanarak aynı bölgelerde şehir civarındaki bağ, bostan gibi aile mülklerini işlettiklerini de işaret edelim. Buna bir de İdil-Ural bölgesinde Hazar'ların, Demirkapı tarafında Türkeşlerin yerleşik hayatları olduğunu ve Hazar'ların birçok bağımsız ve büyük mülk sahibi beylikleri idare ettiklerini de katalım. Hazarlar arasında Türklerin kendi dini olan Gök Tanrı inancından başka Musevi dininin hıristiyanlık ve müslümanlığın yayılmış olduğunu, Hazar hanlarının dört dindeki uyruklularını idare etmek için dört ayrı vezir kullandıklarını, iktidarı ancak onlar arasında dengeyi bularak sağladıklarını; hıristiyanlığın (Codex Comanicus) Türkler arasına girdiği

71) Osmanlı müesseselerinde Orta Asya tesirlerinin üstün yeri olduğunu söyleyenlerin başında Ziya Gökalp ve onu takip eden Fuat Köprülü gelir. Bu ikincisi «Bizans müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine tesiri», «Osmanlı Devletinin Kuruluşu» ve «Bektaşilik'te Şamanizm'in tesiri» adlı yazıları ile bu Orta Asya tesiri tezini, eski görüşlere karşı, hararetle savundu. Ondan sonra da bu görüşü daha ölçülü bir şekilde savunanlar oldu. Bugün Claude Cohen başka tesirlerin yanında Orta Asya geleneğini inkâr etmeyen batılı yazardır. Bernard Lewis de Türk araştırmalarına karşı sempatik görünen sathî bir eser yayınladı.

gibi Hazar Hanlarının Bizans imparatorluğu ile evlenme bağı kurmak üzere sıkı münasebetleri olduğunu, hatta Bizansta Hazar aslından bir hanedanın bir süre iktidar mevkiine gelmiş olduğunu; bu tarzda yöneltilen bir ülkenin toprak rejiminde ferdi mülkiyetin başka Türk ülkelerinden çok daha geniş yeri olacağını da katalım.

2 — Bir kısım iktisatçılar, özellikle klâsik Marxist'ler batıdaki feodalizm rejiminin benzerini doğuda da aramak için araştırmalar yapma zahmetine bile girmemişlerdi⁷². Onlara göre insan toplumları-farklı şartlarda az çok farklar göstermekle beraber-batıda doğuda Orta-çağ burglarından feodal üretim şekline, toprak köleliğine, oradan senyörlere bağlı şehirler halkına (vilain) ve burjuvazinin doğuşuna geçmişlerdir. Doğuda batıya az çok benzer bir tarzda feodalizm, toprağa bağlı mertebeye sistemi kurulmuş, feodallerin merkezleşmesi imparatorluğu meydana getirmiştir. Fakat Marx'ın kendisi batı ile doğu arasındaki kapitalizmin teşekkül edememesi bakımından bariz farka dikkat etmiş ise de, bunu sağlam araştırmalarla açıklamaya çalışacak yerde doğu ülkelerinin coğrafi yetmezliğinde arıyarak «doğu tipi üretim» diye bir tip icadına kalkışmıştı⁷³. Ancak sonradan gelenler bu eksikliği farkederek doğu tipi üretimin sebeplerine nüfuz etmeye çalıştılar, bunu yine coğrafi faktörle ilişkisi olan kanallar ve sulama tesislerinin doğurduğu özel tipte «doğu despotluğu» dedikleri tipte görmeye çalıştılar⁷⁴. Bundan önceki bölümde bu hadisenin meydana çıktığı yerlerde sebep değil netice olduğunu; bu özel üretimin bütün sosyal müesseseler sistemine bağlı olarak tetkik edilmesi gerektiğini söylemiştik. Ayrıca şunu da işaret ettik ki Roma ve Bizansta, İhtilâl ve Napoléon Fransası gibi, hatta sovyet idaresi gibi yerlerde despotluğun ve ona bağlı olan Bureaucrate sistemin söz konusu sulama tesisleri ile

hiç bir ilişkisi yoktur. Çeşitli durumlarda meydana çıkan ağır disiplin (bazan Ortodoks taassubu, bazan ihtilâl fikirlerinin üstünlüğü ile birleşik olarak) bu neticeleri doğurabilir.

Seignobos, Milioukos'un «Rusya Tarihi»ne yazdığı önsözde şöyle diyor; «Fransada eskidenberi serf gibi toprağa bağlı olan köylüler yavaş yavaş serflikten serbest mülkiyet haline yük seldikleri halde Rusyada komşu milletlere karşı ortak savunma zarureti prensin mutlak iktidarını arttırmış ve çok fakir bir memlekette savaş araçları üstün bir sınıf meydana getirmişlerdir.

72) Bunun için 1920-25 yılları arasındaki Türkiye'de araştırmaları, yayınlar yabanları zikredelim.

73) «İktisat İliminin Tenkidî» adlı kitabında (1857-58) kapitalizmden önceki üretim şekillerinden bahsederken Marx, «Şark despotizmi» ne dokunuyor. [c. 2, sh pp. 212, édit. Pléiade] Burada «serbest işin para ile değiştirilmesinden ibaret iktisatdan başka serbest işle onu gerçekleştiren şartların ayrıldığı bir şekli görüyor. Orada işçi topraktan ayrılmıştır. Hür mülkiyet kaybolmuş ve kökü sark «komün» ü olan ortak mülkiyet çıkmıştı Burada ferdin işçi statüsü yoktur. Bu toprak mülkiyetinin ilk şekline tabii «Cemaat» ilk şarttır. Kabile cemaati mülk sahibidir. Toprak, cemaatindir. Bu cemaatler birleşerek Asya tipi büyük iktidarları meydana getirir.» — 115 sene önce verilmiş olan bu hüküm etnolojinin çok kifayetsiz verilerine dayanıyordu. O zamandan beri sosyal antropoloji ve etnolojideki sayısız araştırmalar «İptidat komün», denen farazyenin hayalden ibaret olduğunu gösterdi. Polynesia, Melanesia vahşilerinde, meselâ Trobriand adalarında deniz avı için herkesin kendi sandalı (pirogue), kendi av aletleri, köyde kendi kulübesi vardır. Tabou (kutsal) olan canlılara dokunulmadığı için, kara avında yalnız kutsal olmaman (profane) hayvanlar avlanabilir. Bundan dolayı kabilenin her fratrisinin belirli avlanma sahaları vardır. Aynı şey, yer değiştiren kabilelerde sürülerin otlak sahaları için söylenebilir. Öyle ise bu cemiyetlerde kolektif mülkiyet yanında ferdi mülkiyet de vardır [Mallnowsky, İptidat Cemiyette cüzüm ve âdetler, çev. Ercüment Atabay, Sosyoloji Dergisi, Sayı : 1, 1942 - Robert King Merton, Elements de methode sociologique, Plon, 1953, pp - 129 - 130]

74) Fakat zamanımızda Godelier gibi yazarlar bu işaret üzerinde durarak «Gerikalmış Memleketler» «Gelişmemiş Ülkeler» ile Marx'ın «Doğu tipi üretim» kavramını birbirine bağlamakta ve bu fikri Unesco edebiyatı içine sokmaktadır. «Tensions et Conflits». Unesco yayını (Kollektif) 1952.

Orada servetin biricik kaynağı olan toprak köylülerin çalışması ile değer kazanıyordu. Köylüler böylece serflik derecesine düşmüşlerdir⁷⁵. Pirenne Carolengien'ler ile Varéque'ler zamanında, Fransa ile Rus imparatorluğu arasındaki apaçık zıtlığı tesbit ediyor. «XI. inci yüz yıl akımları Kiev ticaretini ortadan kaldırıyor. Ve bunun sonucunda Rusyanın dış pazarlarla münasebeti kesiliyor.»

Bratianu'ye göre bu karşılaştırma pek çokları tarafından yapılmıştır. Romadaki «colon»luk ile batı feodalizmindeki Servage arasında farkı açıkça göstermiştir. İnsanı toprağa bağlayan rabıta feodal devletle birdenbire doğmuş değildir. Batıda Roma imparatorluğu yıkıldıktan sonra da vardı. Roma hukukunda, çok uzak ta olsa, izleri görülüyor. Doğuda klâsik «colon» adı kaybolmuş ise de toprağa bağlılık (glébe) rejimi şaşılacak derecede tekrar dirilmiştir. Romada Colon'un devamlı olarak toprağa bağlanmasının genel şartları 12 yüz yıl sonra doğu Avrupa devletlerinde tekrar meydana çıkmıştır. Halbuki onlar Orta-çağdaki feodal sistemin şahsî bağlılık ilişkilerini bilmiyorlardı. Romadaki Colon müessesesi için «mülk ile mertebeyi soydan gelen bir karakter haline koyacak derecede hukukî bir sisteme bağlı bir devletin ihtiyaçlarından doğmuş» olduğunu söylemede haklıdır⁷⁶.

Bratianu bu kitabında Bizans müessesesinin özelliği üzerinde duruyor. Ona göre gerçek mülkiyet ve köylü komünü (nahiye) Bizansta mevcut olabilir. Nitekim 7 ve 8 inci yüz yıllarda «colon» un kaybolduğuna dair hiç bir vesika yoktur. Constanesco'nun yeni vergi reformunun Bizansta Diocletien reformunu değiştirdiği faraziyesi dikkate değer. Buna göre bu yeni reform toprak vergisini mülkiyete, şahsî vergiyi (kapnikon'u) mülkiyetsiz çiftciye ödetmek üzere insanı toprağa bağlan-

maktan kurtarıyordu. Roma Capitation'unu başka bir adla devam ettiren bu vergi serbest köylüden istenmemiştir. Bu tarihte köylünün toprağa bağlılığının kat'î bir surette kırıldığı iddia edilemez. Daha doğrusu Bratianu'ya göre toprağa bağlı serflik hür köylü mülkiyeti lehine büyük değişikliğe uğramıştır⁷⁷.

Türklerin Anadoluyu işgal ettikleri 11. inci yüz yılda Bizans toprak rejimi tarihinin üçüncü safhasına ulaşıyoruz, ki burada feodalizmin «köy» leri ve haclı seferlerinin üstünlük verdiği Bizans «devlet» i senyörler önünde geriliyor. Ve toprak çiftçileri üzerindeki haklarını onlara bırakıyor. Bu devir eski colon bağından ziyade senyörlük rejiminde serfliğe daha çok benziyor. Proika yükünü-meydana çıkarıyor. Bu kelime Bizans feodalizminin ortaya çıktığını gösteriyor. Pronoia'nın gelişmesi bunu açıkça gösteriyor. Bratianu'ya göre aralarında tesir aramak imkânsız olacak kadar birbirinden uzak olan iki rejimin yani Habsbourgların askerî idaresi ile Bizans imparatorluğunun Confin'lerinin yine de ortak bir sebebi vardır ki, o da her ikisinde benzer vergi zarureti ve üretimi kontrol etmek ve işletmek için gereken el işçiliğini temin ihtiyacıdır. Glébe'e bağlanma Bizansın sosyal tarihinin özel bir hadisesi olmaktan çıkıyor. O başka işletme tarzları ile birlikte bulunabilir. Roma «colon» u ne hür mülkiyete, ne önceki devirlerin köylü cemaatına manidir. Çeşitli isimlerle «Glébe serfliği» vergi sistemi örgütüne ve devletçi temayüle sıkıdan sıkıya bağlıdır.

Claude Cahen Türk yerleşmesi sırasında Bizansta meydana gelen pro-

75) Pirenne, Les Villes du - Moyen-Age.

76) G. Bratianu, Etudes Byzantines d'Histoire économique et sociale. édit. Paul Geuther, 1938.

77) Bratianu, Aynı eser.

noia denen bu yeni rejimle yeni kurulan Osmanlı devletindeki toprak rejimi arasında, uzak ta olsa, bir münasebet olabileceğini işaret ediyor Ona göre «Anadolu'daki Osmanlı toprak vergisi kadroları ile Bizans Paroikoi'sine karşılık muktaa (redavance) arasındaki hemen tıpa tıp uyarlıktan dolayı hayrete düşmemek kabil değildir. Her ikisinde de toprak birimi ve mali birim iki öküzle çekilen bir sabana sahip köylünün elde edeceği birim demektir, buna Rumcada Zeugarion, Farscada Cuft, ve buradan gelmek üzere Türkçede çift (çiftlik; çiftcilik, v.b.) denir. Vergi bu birim üzerinden ödenecek sabit bir «meblag» dan ibarettir. Her ikisinde de bol geçimli olan nadir köylüler dışında bir birim'e (unité), bir yarım birim'e (ki yarım vergi verirler) sahip olanlar ona göre vergi verirler; hiç bir şeye sahip olmıyan (veya ana ve babası henüz hayatta olan çocuklar) başkalarının beyt'ülmâl (Fisc) kompleksine giren şahsî narh (taxe) payını ifade etmek üzere aşağı bir «meblag» öderler⁷⁸.

Claude Cahen burada «Selçukiler vasıtasıyla Osmanlılara geçmiş bir Bizans müessesesi olduğunu reddetmek güçtür.» diyor. Fakat vesikaların yetmediği bu münasebet sorusunda başka türlü düşünmek daha akla yakın görünüyor : Neden Selçuk rejimi Bizansa tesir etmiş ve sonradan bu tesiri uç beylerinden olan Osmanlılar tekrar oradan almamış olsunlar⁷⁹. Ancak, C. Cahen'e göre bu sistemden başka sisteme geçerken süreklilik olduğu muhakkak değildir :

«Selçuk ordusunun büyük bir kısmı Bizansta olduğu gibi ücretli askerlerden ibaretti.» derken Cahen sağlam temele dayanmamaktadır. Çünkü Selçuk ordusu Anadolu Türkleri veya ona katılmış az miktarda yabancı unsurlardan ibaretti; Bizans ordusunun Peçenek'lere, Kumanlara, Guz'lara, Bulgar'lara dayandığı gibi Selçuk ordusu ke-

sif ücretli askerine asla dayanmamıştır. «Uç beylikleri Bizans topraklarında ilerlediler» diyen yazar «Osmanlı imparatorluğunu sonraki genişlemesinde Bizans topraklarında bir çok büyük ferdî mülk sahibi bulmuşlar ve onları, tımarlılar halinde kullanmışlar» derken Bizans ferdî mülkiyet sisteminden faydalanılmış olduğunu kesin bir vesikaya dayanmadan söylemiş oluyor. Fakat «Bizans büyük mülkiyetinin harap olması küçük köylü mülkiyetine dönüş anlamına gelmez» derken Osmanlı ilk devrine ait birçok vakıf vesikalarının, hiç değilse o devre ait Kanunnamelerin aydınlatmakta olduğu bir devir üzerinde bu kadar bulanık bir ifade kullanmaya lüzum yoktur⁸⁰. Çünkü Selçuk yıkılışından sonra da elimizde yeni beyliklere ait vesikalar olduğu gibi Osmanlı ilk devri dervişler adına yapılan vakıfların vesikaları ve bir kısım tarihi bilgilerle aydınlanmaktadır. (*) Hatta köylü sınıfı hakkında dahi Cahen'in dediği vesikaların sağrılığını kabul etmek çok güçtür. Çünkü şehirler veya kasabalardaki bir kısım vakfiyeler⁸¹. Selçuk devrinin son zamanlarında başlayarak Çelebi Mehmet zamanına kadar süren derviş isyanları ve bunlara karşı alınan tedbirler, Rumeliye Gazilerle geçenlerden başka devlet tarafından geçirilen ve yerleştirilen

78) Claude Cahen, *Le Régime de la terre et l'occupation turque en Anatolie* (Jahrs ers d'Histoire Mondiale Unesco vol II, No:3, 1955) pp. 566-580.

79) Osman Turan Anadolu Selçuklularında toprak mülkiyeti konusunu incelerken yukarıkının tam aksi olan bir hükmü mümkün görüyor.

80) Ö.L. Barkan, *Osmanlı ziraat ekonomisinin hukuki ve mali esasları*, 1. Kanunlar 1945.

81) I.H. Uzunçarşılı, *Karamanoğlu İbrahim bey vakfiyesi*, (Belleten, 1937). Osmanlı Turan, *Selçuk devri vakfiyeleri* : 1. Şemseddin Altın Aba, *Selçukluların son devri için* (Belleten, sayı : 42, 1947). Uzunçarşılı, *Orhan bey vakfiyesi* (Belleten, 19, 1941).

(*) Meselâ Geyikli Baba Vakfiyesi (Ahmet Refik Tarihi Osmanlı Enc. Mec. 1922) Akyazılı Sultan ve Kızıldeli Sultan (Dimetoka) vakfiyeleri gibi.

nüfus hakkındaki yayınlarımız⁸² köylü nüfusu için de tam ayrıntılı olmamak la beraber oldukça zengin bilgi vermektedir.

Cermen kabilelerinin yerleştikleri Akdeniz bölgesindeki İlkçağ temel siteleri yerine, Türk kabilelerinin yerleştikleri İran - Bizans bölgesinde yayla ortasındaki sahalarda, bahçeler içinde şehirler vardı. Batı milletlerinin kuruluşu Türk milletinin kuruluşu arasındaki farkı burada aramalıdır. Türkler İsfahan, Kazvin, Şiraz, Rey, Merv şehirlerinde yerleştiler. Bir kısmı İranlıların yaşadığı şehirlere girdiler. Sürülerine yaylalarda otlak aradılar, köyler kurdular. Orada feodal İran devletlerinin merkezlerini buldular. Saraylarında eski bir medeniyetin değerlerine göre yaşayış kaidelerini anlatan «Kabusname»yi okudular. (*) Divan'larında İranlı kâtipler, arap kadılar kullandılar. Fakat devlet ve ordu teşkilatı kısmen, ordu teşkilâtı tamamen kendilerininindi.

Türkler Horasan, Azerbaycan, Er-ran gibi kuzey İran'a kesafetle yerleştiler. Selçuklular, Gaznelilerin başladıkları sanat abidelerini İran'ın her tarafında kurmağa devam ettiler. Büyük Selçukluları zamanında Türk mimarisi Tâk-ı-Kisrâ'dan mülhem olmakla beraber abidevî ve orijinal şeklini aldı. Binalar yüksek ve masifti. İlk İngiliz götiğini andıran İsfahan Mescidi Cami'i en büyüğü idi. Khargird'deki Nizamülmülk camiinde, Kazvindeki Mescidi Hayderiye ve Mescidi Cami'de Büyük Selçuklu eserleri Roma, Hint - Türk, Osmanlı devirleriyle kıyas edilebilir. Nizamülmülk'ün teşebbüsü ile Bağdat ve Nisabur'da ilk büyük medreseler kurdular.

Alp Arslan zamanında Büyük Selçukluların evlerini nasıl kurduklarını, içecek ve kullanacak suyu nasıl tedarik ettiklerini, meskenlerinde ısınmayı nasıl sağladıklarını, odalarında aydınlanmak için ne yaktıklarını biliyoruz'.

Ayrıca beslenme tarzları, yiyecekleri, tarımdan gelen beslenme maddeleri, sebze yemekleri, tatlıları, içkileri², Yi-ne Alp Arslan zamanı giyim eşyası, kumaşları, kürkleri, kıyafetleri, kalpak, kaftan, şalvar ve çizmeleri, elbisenin tamamlayıcı unsurları, elbise takımının muhafazası, süslenme ve güzelleşme vasıtaları hakkında araştırmalar yapılmaktadır³.

Abidelerinin ve imparatorluklarının büyüklüğüne rağmen, Büyük Selçuklular devletlerini aile üyeleri arasında erkenden parçalara ayırdılar. Fakat Anadolu'da daha kesif yerleştiler. Şehirlerden bir çoğunu türkleştirdiler. İranlı kâtiplere rağmen teşiklatlarında hâkim oldular. Küçük, fakat zarif bir mimarlık stili yarattılar. Anadolu Selçukluları, bağımsız beylikleri nüfuzları altına almadan önce, bu beyliklerde eski Türk hayatı devam ediyordu. Konya'da pek çok zanaatçı dükkan vardı. Altun-Aba vakfiyesinde hana bitişik bir yandan 10 öte yandan 8 dükkân, karşısında 9, Yeni Pazar'da 11, Eskipazar'da 7, Allâme pazarında bir çok dükkânların vakf edilmiş olduğu görülüyor ki, yalnız bu kayıt bile şehrin zanaat hayatının canlılığını gösterir. Vakıf defteri bütün nüfusun müslüman olduğunu, öz Türkçe isimler taşıyan kimseler bulunduğunu yazmaktadır. Bu da hıristiyan nüfusun müslümanlaştığını gösteriyor. Altun - Aba vakfiyesi hıristiyan olmayan bazı kimselere «mecusî» demektedir ki, bunlar Orta Asya'dan

82) Ö.L. Barkan, Rumelide kolonizatör dervişler (Vakıflar Dergisi, I) (T. Gökbilgin, Edirne ve Paşaeli livası; Vakıflar, Mülkler, Mukataalar (İstanbul Ed. Fak. 1952).

- (1) Köymen, Mehmet, A. Alp Arslan zamanı Türk Evi . Selçuklu Araştırmaları, III
- (2) Köymen, M/A., Alp Arslan zamanı Türk Beslenme sistemi (Sel. Araş. III, 1971)
- (3) Köymen, M.A., Alp Arslan zamanı Türk giyim - kuşamı Sel. Araş. III, 1971)

(*) Veşmgir adına yazılmış olan bu kitap Selçuklular devrinde çok okundu Osmanlı devrinde Mercimek Ahmet tarafından türkçeye çevrildi.

gelip henüz islâmlığa girmemiş Türkler olacaktır⁴. Niğdeli Kadı Ahmet «Tap-tuklu» Türk şeyhlerinin çam ağacına ibadet ettiklerini söylüyor. Vakaa Şamanlıkta böyle bir inanç vardı. Erto-kuş vakfiyesine göre Agros, Kılıç Arslan III zamanında bu zata temlik edilmiştir. Köyün ilk sakinleri hıristiyan-ken sonradan Türkleştiler. 13 mahalle-sinden yalnız biri «hıristiyan mahalle-si» idi. Orada da Karaca, Arslan, Tur-muş, Vahşi, Balı, Köse gibi Türk isim-leri görülüyor ki, bunların Peçenekler, Kumanlar ve Guzlardan kalma hıristi-yan Türkler olması çok muhtemeldir⁵. Asıl Oğuz boyları Anadoluya yerleştiği zaman boy, uruğ, anar, oymak adlarını muhafaza ettiler ve bu isimlerle köyler kurdular⁶.

Oğuzların Selçuk ailesi idaresinde batıya doğru göçleri Türk tarihinin kaydettiği en önemli vak'aları meydana getirir. Oğuz destanında (*) efsanevi şekilde tasvir edilmiş göç Abbasi idaresinde ücretli asker olarak 9-10 uncu yüz yıllarda başlayarak 11 inci yüz yıl-da hızlanmış ve yeni bir vatan kurma haline gelmiştir. Selçuk ailesi bir yan-dan kendi prenslerine, bir yanda bu ai-leye beraber gelen başka kumandan ai-lelerine fethedilen toprakları malikâne olarak veriyorlar; İslâm hukuku te-rimi ile *ikta'* ediyorlardı. Türk devlet-lerinde *ikta'* sisteminden ilk defa Ni-zam-ül-Mülk'ün «Siyasetname» sinde bahsedilmektedir⁸³.

Nizam-ül-Mülk burada Mukataat erbabına verilirken nasıl hareket edile-ceğini şöyle anlatıyor : Mukataa sahi-bleri «raiyye»den adaletle alınan vergile-ri iyilikle toplamağa mecbur oldukları-nı bilmelidir. Bu vergileri aldıktan son-ra vergi mülkerinin şahsî malı, evlâd ve ailesinin menkul, gayri menkûl mal-ları taarruzdan korunmalıdır. Mukataa sahipleri onlara hiç bir suretle el uzat-mamalıdır. Başka türlü davranan mu-kataa sahibinin eli kısaltılmalı ve mu-kataası alınmalıdır. Kendisi sorguya

çekilmelidir. Ta ki başkalarına ibret ol-sun. Mukataa sahipleri ile valiler re-a yayı (çiftçileri) korumaya memurdur-lar. Sultan da reayaya iyi muamele et-melidir⁸⁴. «Bir bölgenin harap olduğu haber verilirse ve haber verenlerin kö-tü niyetli olduğundan şüphe edilirse, kimseye belli etmeden yüksek tabaka-dan biri oraya gönderilmelidir. Bu adam o bölgede dolaşmalı, şehri ve köylülerin halini, mamurluk ve harab-lığını görmeli, mukataa sahipleri ile memurlar için herkesin ne söylediğini dinlemeli ve işin aslını öğrenmelidir. Çünkü memurlar bu bizim hakkımız-dır diye bahane ederler ama onların sö-zünü dinlememelidir, o zaman daha çok cür'et bulurlar. Bu halleri haber verenler kendilerine garaz isnad edil-mesin diye sultana ve mukataa sahip-lerine haber vermeden çekinirler. Bun-dan dolayı dünya viran olur, çiftçiler fakir düşerler. Haksız yere mallar mü-sadere edilir. «Mukataat sahiplerine meselâ (Sipehsalarlara) devle kelime-sine bağlanarak Seyf-üd-devle, Husam-üd-devle gibi lakablar verilir. Valilere, mutasarrıflara (toprağın kullanılma possession hakkını elinde tutanlara) mülk kelimesine bağlanarak Şeref-ül-mülk, Amîd-ül-mülk, Nizam-ül-mülk gi-bi lakablar verilir. Alpaslan zamanın-dan sonra bu kaideler bozuldu; lakab-lar birbirine karıştı. En bayağı adam lakap istedi, verildi⁸⁵. «Devletin mali ye ve hesap işlerine dikkat etmek, dü-zenlenmesini sağlamak için, malî den-gesi yazılı olarak tertip edilmeli ve bü-

(4) Osman Turan, Şemseddin Altun - Aba vakfiyesi [Belleten Sayı 42, 1947].

(5) Osman Turan, Mubariz-eddin Er Tokun vakfiyesi (Belleten, sayı : 43, 1947).

(6) İçişleri Bakanlığı Köylerimiz (1 Mart 1968 durumu), 1968 Faruk Sümer, Oğuz-lar (Türkmenler), 2 ncı Baskı, 1972

(*) Oğuz destanı, Rıza Nur, Pelliot ve R. Rahmeti Unat neşirleri, - Tarihi oğuz gö-çü için Mes'udî, Taberî, İbnal-Esir, v.b. la-rında tafsilat var.

83) Nizam-ül-Mülk, Siyasetnâme, Şe-rif Paşa terc, 1954, Sh. 44.

84) Nizam-ül-Mülk, Aynı eser, Sh. 151

85) Nizam-ül-Mülk, Siyasetnâme,

tün gelirler ve giderler bilinmelidir. Maliye işlerinde sultan insafli olmalı, geleneğe, örfе, memleketin âdetlerine uymalıdır. Kötü yenilikler (bid'at-ı seyyie) koymıya meydan vermemelidir. (Siyasetname, bölüm 50, Sh. 245). Burada Nizam-ül-Mülk Selçuk imparatorluğunun iktisadî hayatını düzene koyan bir bütçenin hazırlanışından söz ediyor. Fakat Selçukilerin geniş miyasta uyguladıkları ve askerî bir teşkilât haline koydukları Muktaa sistemi onlar tarafından kurulmuş değildir, Prensipten bakımdan İslâm hukukuna dayanır ve kökü çok daha eskidir. İlk halifelerin Fatihlere topraklar dağıttığı görülüyor. İslâmlığı kabul etmeyen uyruklulardan «haraç» alınması Kur'an hükümlerindedir. Araplar, Bizans ve İran'da gördükleri haracı devam ettirdiler⁸⁶ Makrizî'nin anlatığına göre, Bizans zamanında «Haraç» «Bölünüşme» suretiyle kesilir ve toplanırdı. Bir köy ma'mûr ve halkı çok ise haraç da çoğalır, halk azalır ve köy harap olursa haraç azaltılırdı⁸⁷. Nitekim İran'da da Kubâd zamanına kadar buna benzer bir haraç şekli vardı.

Fakat İslâm hukukunun tesbit ettiği vergi sistemi çok daha yenidir⁸⁸. Fethedilen arazinin de mülk topraklar olarak kabile reislerine ve kumandanlara verilmesi Abbasiler zamanındadır. Türklerin İslâm idaresine girmesi ile mülk toprakların fatih kumandanlara verilmesi yeni bir safhaya girdi. İslâmî kanunlar esas olmakla beraber bu «İkta» sisteminin uygulanmasında çok yenilikler meydana çıktı. Irak her şeyden önce bir tarım memleketidir. İktisadî hayat çiftçiliğe dayanır. İlk hicret yüzyıllarında toprakların işgali sırasında fakihler (İslâm hukukcuları) arasında ayrılıklar doğdu. Bu, barışla mı olmuştur, cebirle mi olmuştur? Önemli nokta toprakların İslâm ümmeti için ortak mülk sayılmasıdır. Vezir Ali bin İshâ Irak valisine yazdığı mektubta «Sevad'ın şiddet ve cebirle alındığını,

oranın halifeye veya devlete ait olmayıp müslümanların malı olduğunu» söylüyor : «Orası onlar için vakıf gibidir. Çiftçileri Muzâr'î idi. Ekip biçtikleri toprakların kira bedeli olarak haraç veriyorlar» diyor⁸⁹. İbn-i Miskeveyh bu kanaatı destekliyor. (*) Bu topraklara Basra civarındaki öşür topraklarını da katıyor. Çünkü onlar «Mevat» tır, (yani işletilmemiş) topraklardır. Ve İslâmın fethinden sonra diriltmişlerdir. Irak'ta 4 üncü yüz yılda çeşitli topraklar vardı : Gelirlerinden faydalanma (istiğlâl) esasına dayanan topraklar sahiplerine aitti. Bu topraklar Bağdat'da «Haraç Divanı»nda kayıtlı idi. Nitekim her bölgenin mahalli «divan»larında da kayıtlı idi. Topraklar başlıca beş kategoriye ayrılıyor :

1 — Sultanî topraklar : Bunlar Halifeye veya Büveyh' emirine ait idi.

2 — İktâ'lar Halife tarafından fatih kumandanlara ayrılarak verilen topraklardı ki mülkiyeti devlete aittir.

3 — Mülk topraklar : İktâ edilenlerden bir kısmının yalnız tasarruf hakkı ile değil, mülkiyet hakkı (droit de propriété) verilmişti.

4 — Vakıf topraklar;

5 — Kullanılmıyan yaygın topraklar.

86) Dürri Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihî, C. : 1, Sh. 204, 1328, Türk. Çev. Zeki Magamiz) Kharatso kelimesinin Rumca olduğu ve İslâm dünyasında benimsendiği söylenir.

87) Makrizî, El - Hitat. Metinde şöyle geçiyor : «Bir köy imâr edildiği ve halkı çoğaldığı zaman onlardan isteriz, Halkı azaltınca vergi azalır» C. I, sh. 123

88) İmam Ebû Yussuf, Kitab-al-Kharac, El-Kahire, 1352, Tabiat-üs-Saniye (Ebû Yousouf Ya'koub, Le Livre de l'impôt foncier, Trad. Par Fagnan, 1921).

89) Dr. Abd-al-Aziz ed-Durî, Tarih-el-Iktisadî fi'l Karn râbi-el-Hicrî (Matb-al-Maarif, Bağdat, 1948) Sh. 24.

A) Sultanî topraklar Abbasilerin ilk zamanlarına ve Emeviler devrine kadar çıkar. Satın alma yolu ile gittikçe genişlemiş, yahut «Musadere» yolu ile ele geçmiştir. Sahipleri varissiz ölen veya türlü sebeplerle görevlerinden ayrıldıkları için boş kalan topraklardı. Sultanî topraklar Sevad da, Bağdat civarında, Kûfe, Basra ve Vâsıt da vardır. Bataklıktan kazanılmış olanlar da buraya girer. Musul yöreyi, Ehvaz ve İran da da Sultanî topraklar vardı. Halife bazı toprakların «İktâ»ını kaldırıncaya onlar Sultanî topraklara girmiştir. Bu toprakların yönetilmesine mahsus Divanlar vardı. Söz gelişi Halife El-Muktedir'in annesine ait toprakların idaresi için bir Divan-ı Has bulunuyordu.

B) İktâ topraklar : Ekilmiş topraklardan pek çoğu bu sınıfa girer. El-Kharezmi (ölümü 997) «İktâ»ın tarifinde şöyle diyor⁹⁰ : Sultan bir adam için bir toprak parçasını kesiyor, orası o adamın «rakabe» sine (contrôle) giriyor, yahut toprak onun için «mülk» (prpriété) oluyor. Fakat mülkiyet hakkı devamlı değildir. Ârib, Halife Muktedir'in malî sıkıntıya düştüğünü, eski iktâ'ları kaldırarak onları «Divan-ı Has»ına kaydettirdiğini, böylece Divan-ı mürtecia'yı meydana getirdiğini söylüyor. İktâ sahipleri için askerî ödev kalkar; buna karşılık : kendi topraklarındaki kanalların, köprülerin yapılması veya tamiri gibi başka yükümlülükler gelir. - Nazarî olarak iktâ'lar iki kategoridir :

1) İktâ-üt-temlik ki sahibine tam mülkiyet hakkı tanır, soya geçer. Bunun sahibi öşür (1/10) vermez. Bu genellikle «mevat» toprakları diriltmek için verilir.

2) İktâ-ül İstiglâl : Mutlak olarak soya geçmez. Ordu kumandanlarına «haraç» topraklarından verilir. Cl. Cahen bu esaslı İktâ nevelerinin yalnız kitapta olduğunu ve uygulanışta kay-

bolduğunu söylüyorsa da doğru değil dir⁹¹. Çünkü bütün çeşitleri arasında yine bu iki esaslı dal meydana çıkmaktadır. Osmanlı toprak rejiminde her ikisi rolleri zaman zaman değişmek üzere yer almaktadır⁹¹. Fakat Ed-Durî'nin dediği gibi İktâ'ların başka türlü sınıflanması da yapılabilir :

I — Medenî İktâ'lar : Görevlilere rütbe bedeli olarak verilir, Meselâ vezirlik görevi ile birlikte İktâ verilir. Fakat işinden ayrılınca ondan alınır ve yerine geçene verilir. Vezir İktâları çok geniştir. Bunları «Divan-ı İktâ-el-vüzerâ» yöneltir.

II — Özel hizmetleri ve yararlıkları olanlara «Has İktâ» verilir. İktâ sahibi için bu tam mülkiyet olur ve veraset hakkı vardır. Boş toprakların canlandırılması için iktâ da bu sınıfa girer. Çiftçiler toprağın veriminden faydalanırlar. Kanallar açarlar. Her yıl hazineye belirli bir mal verirler. İktâ sahibi buna karşılık toprağın «Rakabe» sini ve veraset hakkını kazanır.

III — Halife iktâları da medenî iktâlara benzer. Bunlar Selçuklulardan önce Büveyhî emirlerinin himâyesinde idi. Yönetimi ile Halifenin kâtibi uğraşır. Emirlerle mahsus iktâlar da aynı sınıfa girer. En son Büveyhî'lerden Samsâm-üd-Devle M. 980 de böyle iktâlar almıştı.

IV — M. 10 (H. Dördüncü) yüz yılda askerî iktâlar başladı. Geniş çevreler halinde topraklar orduya dağıtıldı.

90) El-Khwarezmi, Mefatih-el-ulûm.

91) Claude Cahen bu ayrılışın çok sonraki asırlarda meydana geldiğini söylüyor. Ve «Yeniçeri tipinde Hassa ordularının ihtiyaçları için subaylarına ücret (solde) makamında yalnız «temlik» değil, özel toprakların haracına ait hakkın bağışlanmasından ibaret «İstigâl» i vermeye de devleti mecbur ediyordu» derken bu tipin son Selçuklularda meydana çıkmaya başladığını söylüyor ki, gerçekte bu 4. üncü hicret yüzyılında vardı.

92) Bélin, Türkiye İktisadi Tarihi, Mirî toprak ve «malikâne» sistemleri.

Bu değişme, bir çok faktörlerle meydana gelmiştir; Halife El-Muktedir zamanında hazine iflâs etti. İlk idareci Büveyhî'lerin zayıflaması üzerine Selçuklulara iktâ başlamıştır. M. 940 askerî iktâların başlangıcıdır. Muiz-üd-Devle kendi askerine hadsiz hesapsız iktâlar verdi. O devirde medenî iktâlar ikinci dereceye düştü. Orduya «vakıf topraklar» dan da iktâlar yapıldı. Askerî iktâlarda veraset hakkı yoktu. Ömür boyu bile sürmüyordu. Sahibinin mülkü sayılmıyordu. Bunlar Büveyhî hazinesinin veremediği kazancı temin ediyordu. Bunun için «İktâ» sahibinin belirli bir para veya eşdeğeri olan kazancı (galle) ödemesi gerekiyordu. İktâ içindeki otorite (sulta) merkezi idarenin elinde kalıyordu. Fakat ordu-dan iktâ sahibi olanlar, fiilen hazineye birşey ödemiyorlardı. Çiftçilere istedikleri gibi hükmediyorlardı. «İktâ» topraklarını vekilleri ile idare etme teamülü yerleşmişti. Muiz-üd-devle zamanında iradlarını hangi sicile kaydedecekleri hakkını saklıyorlardı. Bu usul «Adud-Devle zamanında (Büveyhî devri boyunca) devam etti. Muiz-üd-Devle her bölgeyi Deylem reislerinden birine tahsis suretiyle bu tehlikeyi önlemeye çalıştı. Kendi özel mülkleri gibi tasarruf eden ve ömür boyu bu haktan faydalanan kimselerden bunu aldı. Bu suretle hükümet büyük İktâ'ların otoritesini ele almış bulunuyordu. Askerî tüzükler bu askerî iktâların verilmesini tayin ediyordu. 987 de Şeref-üd-Devle'nin veziri Ebû-Nasr Kheşade gereken rütbeler için mal bulamayınca Arap kabilelerine iktâlar kesti. Bu suretle devletin kuzey sınırında askerî koloniler meydana geldi. Ancak merkezî hükümet askerî «muktâ» ların kurulmasını ve bunların fi'li rolünü itiraf etmişlerdi⁹³. 980 den sonra Büveyhî'lerin nüfuzu kırıldı ve Selçuk ailesinin kumandasında Oğuz akını başladı. Geniş ölçüde yeni askerî iktâları Türkler yaptılar.

C — Mülk topraklar : Toprakta özel mülkiyet birçok şekillerde meydana gelmiştir. İlk mülkiyetler Halife iktâlarından bazı ferdlere ve cemaatlara verilmiştir. İmâm Maverdî bunlara «İktâ-üt-temlik» adını veriyor⁹⁴.

«Mevat» toprakların canlandırılması, toprağın enkaz ve döküntülerden kurtarılması⁹⁵ ve hükümet disiplininin sağlanması için uygulandı : Meselâ Basra civarındaki araziye bataklıktan kurtarmak, su basmış yerleri eski haline getirmek için mülk toprak haline koydular. Böylece kurtarılmış topraklara «cevâmıd» dendi. ki sahibine tam mülkiyet hakkı veriyordu. Mülk topraklar için bir kaynak daha vardı; bu da hazine topraklarının satılması idi. Malî sıkıntı zamanlarında Halifelige ait olan topraklardan bir kısmı böyle kullanılmıştır. Vezir Ali bin İsa, Diyar-ı Rebia'da, Musul'da, Sevad'da, Dımaşk ve Mısır'da bu tarzda toprak iktâ-ı yaptı. «İktâ» deyince devletin veya siyasî iktidarın bir toprağın gelirini bir kimseye bırakması anlaşılıyordu⁹⁶. Meselâ mülk sahipleri kendi topraklarından geçen kanalların tâmiri, düzeltilmesi için gelirlerinden belirli bir kısmını ayırma zorunda idiler⁹⁷. Bu usul, merkezî disiplinin şiddetli olduğu ve kanalların yönetimini kendi kumandasındaki bir memur sınıfına yaptırdığı eski Mezopotamya ve Mısır toprak idaresi usulünden çok daha yumuşaktı⁹⁸. Devletin despotik bir usulle bu

93) Abd-al-Aziz ed-Durî, Zikr edilen eser (Nizam-ül-Arazi) Sh. 24-30.

94) İmâm Maverdî, El-Ahkâm-üs-Sultaniye. (Léon Ostrorog, édit. française 1901)

95) El-Müstenkaât (Histoire des Berbères, texte arabe-publié par de Slane I, 27 : de bu kelimeyi « kital alanı » diye zikrediyor. Kanın Pihlilağması demektir.

96) Pollak. «İslâm Feodalitesi» adlı yazısında (Türk. Çev. H.Z. Ülken). Bu kelimeyi Mısır Memlûkler devrinde bu anlamda kullanıyor. (Sosyoloji Dergisi, S. 1, 1941)

97) Aziz Durî, zikredilen eser.

98) Gordon Childe, La naissance de la civilisation, 1953, Payot trad. P.H. Gauthier 1964

toprakların yönetim ve kontrolünü merkeze bağliyacık yerde kendi mülkünden faydalanan ve bu yüzden onun verimini artırmayı düşünen kimselere bu mülkün içindeki su tesislerine ve kanallara bakmak ve onarmak işini vermesi daha doğru idi. Memurların şiddetli baskısı altında toprak sahibi veya onun kiracıları güç duruma düşükleri halde, bu ikinci şekilde verdiği imtiyazlara karşılık bir ödev bekliyen devlet mülk sahiplerini daha aktif bir duruma koyuyor; iktisadî teşebbüsü arttırıyor, verimi yükseltebilmek için onların kiracılara karşı davranışını daha yumuşak ve adaletli bir şekilde getirebiliyordu. Fakat burada İlk çağ sistemlerine göre göze çarpan bir ilerleme olmasına rağmen, İslâm ülkelerindeki bu mülk topraklar rejiminin her yerde aynı tarzda uygulanmış olduğu söylenemez. Nazari olarak İslâm hukuku kurallarına göre tesbit edilmiş olan bu sistem mekân ve zaman şartlarına, sosyal değişikliklere göre İslâm ülkelerinde birbirinden çok farklı şekiller almıştır.

Mülk toprakların en önemlileri Halifeye ve büyük görevlilere ait olanlar idi. Bu görevliler topraklarını Divan da kendi adlarına kaydettirmekle (tescil) yükümlü idiler. Tanınmış İslâm coğrafyacılarından İstahrî, Fâris eyâletinde nüfuzlu devlet adamlarının adına ve gelirin 1/4 ü karşılığı «tescil» edilmiş topraklar olduğunu söylüyor⁹⁹. Eskiden bazı mülk sahipleri topraklarına istedikleri gibi tasarruf etmekte idiler. İbn Miskekveyh¹⁰⁰ Irakta mülk sahiplerinden çoğunun topraklarını M. 968 de İbn Şirzâd'a verdiklerini söylüyor. İbn Şirzâd, Büveyhî emiri Samsâm-üd-devle'nin yanında çok nüfuzlu idi ve sözü dinlenirdi.

Mülk topraklarının bir kısmına da İgar deniyor¹⁰¹. Bu konuda bilgi çok az ve karışık. Sâbî'nin Kitab al-vüzerâsının bir dip notunda «İgar, Sultan

topraklarının başkasının tecavüzünden korunması için tesvig edilmesi¹⁰².» diye yazıyor. Buna göre İgar, Halifenin bu toprağa ait yükümlülüklerden kurtarmak üzere onu birisine bağışlaması demektir. Bundan dolayı onun imtiyazlı bir durumu vardır. Vezir İbn al-Fırat'ın yükümlülüklerden kurtulmak üzere Halifenin toprağı kendisine «İgar» edilmesi Sabî'nin bu tarifini desteklemektedir. Durî'ye göre İbn-al-Fırat'ın görevinden alınmasından sonra yeni vezir Hâmid b.al-Abbas şöyle diyordu : «18 aylık kazancını, buradan aldığı yiyeceğini ve Beyt-ül-mal hakkını hesap etmek istiyoruz. Çünkü o sana İgar ayrılmıştı.» İbn-al-Fırat da şöyle cevap verdi : «Topraktan faydalanma konusunda (istiglâl) ben sorumlu değilim. Çünkü onu bana Emir el-müminîn verdi. Orada İgar edilen «Beyt-ül-mal» hakkına gelince, o da ötekiyle birdir.» Aziz Durî'ye göre İgar'ın başka bir anlamı da koruma (himâye) dir. Fakat bu, Poliak'ın dediğı gibi batı ülkelerinde olduğu tarzda Vassal ile suzerain arasındaki bağılılığı gösteren koruma değildir¹⁰³. Çünkü batıda vassal kendi bağılılığını ifade etmek için önce *itaat*'ını gösterir. Bundan doğmak üzere suzerain de onun toprağı üzerindeki hak-

99) İstakhrîden naklen Z.V. Tozan : Umumi Türk Tarihine giriş

100) İbn-i Miskeveyh, Tecârib-el-ümem

101) İgar, Okyanus sözlüğünde uyandırmak diye geçiyor. Bu bir adamın yüreğinde ateş yandırmak gibi, Bir hükümdar söz konusu olunca, bu Vassal'ın ödeyeceğı bir vergi olmamak üzere hükümdarın kendisine bir fief vermesi yahut bu vergiyi eyâlet vergi memurlarına (percepteur) değil, Başkent te vermek üzere fief'i alması demektir.

Böyle bir fief'e «İgar» denir. (Dozy, Supplément aux Dictionnaires Arabes, 1927. Vol II).

102) «Tevcihat» : Sultanların toprak bağışında bulunmalarına «Tevcihat» veya sultanların «Tesvig»leri denirdi, Okyanus'a göre cevaz vermek demektir.

103) Poliak, İslâmda Feodalizm. (Türk. Çev. H.Z. Ülken., Sosyoloji Derg. Sayı : 1 1941.

lar ve imtiyazlar'ını tanır. Bu karşılıklı münasebet, baştarafa söylediğimiz gibi bir yeminli sözleşme (la foi jurée) dir ve birbirine bağlı olanlar bir kişi ile merkezî kuvvet değil, iki senyördür. Burada söz konusu olan «himâye» merkezle ona bağlı ferdler veya topluluklar (cemaat) arasındadır. En belirli örneği nüfuzlu bir kimse veya bir aşiret şeyhi tarafından zimmilerin (*) korunmasıdır¹⁰⁴. Poliak'a göre Haccac zamanında zimmî olmıyanlara da uygulanmış olan bir «himâye» şekli vardı ki, onu Servage şeklinde yorumluyor¹⁰⁵. Halbuki burada köyün veya köylülerin nüfuzlu bir adama bağlılığı, batıda olduğu gibi toprağa bağlılığı değildir: Batı feodalizminde serf topraktan ayrılamazdı, toprakla beraber alınıp satılırdı.

D — Vakıf topraklar: Bu kategoriye, mülk toprakların dinî bir hayır için tahsis edilenleri girer. Geleneğe göre müslümanların dinî maksadlar (cami, tekke, zaviye veya hayır kurumları) için «tahsis» ettikleri topraklara «vakıf» denir. Mekke ve Medine'deki dinî topraklar böyle olduğu gibi Gazilere, fakirlere, öksüzlere vakfedilenleri de vardır. Vakıf toprak, bu tarife göre genellikle «vakıf» ın özel bir şeklidir. Bir köleyi azad etmek¹⁰⁶, Mescidler ve kaleler yaptırmak, başka kamu faydaları için de vakfedilmiş topraklar vardır.

Vakıf topraklar özel veya resmî olur. Özel vakıfları milletten bazı iyilik sever kimseler yaparlar. Söz gelişi Anadolu Selçuklularının son zamanında Sahip Fahrettin Ali yaptırdığı medrese ve külliye'nin idaresi için bir kısım topraklarını vakfetmişti¹⁰⁷. Bugün Türkiye'de *Eğitim Vakfı* adı altında yapılan tahsisler böyledir. Vakıf akrahanın ve torunların faydası için de yapılır. Bu vakıflardan maksad toprak veya hanın gelirinden halkla beraber devamlı olarak kendi soyunun faydalanmasını sağlamaktır.

Resmî vakıf Halife tarafından yapılırdı. El-Muktedir vezir Ali bin İsa'ya danışarak Bağdat çevresindeki toprakları vakfetti ki senelik gelirleri 17.000 dinar idi. Sevad'daki toprakların geliri 80.000 dinara varıyordu. Mülk vakıf haline konursa da vakıf topraklar mülk haline konamaz. El-Muktedirin annesi bazı vakıf toprakları kendine almak istediği zaman kadı Ebû Cafer b. Behlûl fetvasıyla red edildi. El-Muktedir'de kadının fetvasını destekledi. Fakat bu kuralın gevşediği haller de bulunuyordu. 932 de El-Kâhir bazı vakıf toprakların satılmasını hoş gördü. Bu yenilik (bid'at) adımı ardından gidenler çoğaldı: Büveyhi emiri Adud-ud-Devle gibi. 982 de devletin faydalanması için Sevad da pek çok vakıf topraklar satıldı. Fakat İslâmî sistemi sarsan bu hareketi durdurmak için tepki başladı. Ve Türk egemenliği devrinde hemen tamamen durduruldu.

Özel vakıfların yönetiminde eşraf kadıya baş vuruyor, vakıf toprakların onarılması, bereketlendirilmesi için tedbirler istiyordu. Fakat özel vakıf topraklarda yalnız nazarı olarak kadıya başvurulmuştur. Gerçekte onlar Divan al-Berr adı verilen bir Divanla yönetiliyordu. Abbâsî idaresi tarım ile gelir arasındaki kuvvetli ilişkiyi daima gözönüne almıştı. İbn-i Hordadbeh Abbâsî idaresindeki tarım bütçesine ait verdiği ayrıntılı bilgide bunu gösteri-

104) Selçuk ve Atabeyler tarihinde Zimmîlerin bu tarzda himâyesine ait pek çok misâl vardır.

105) Poliak, İslâm Feodalitesi - Fakat yazar makalenin sonunda bu feodalizm başkısının Türk memleketlerinde olmadığını söylüyor.

106) Köleyi azad edince onun geçimini sağlamak gerekiyordu ki, bu bir toprak vakfedip yönetimi ona vermekle sağlanabiliyor. du.

107) Osman Turan, Selçuklu Vakfiyeleri (Belleten, Sayı 42 1947).

Altın - Aba Vakfiyesi : Sayı 43, 1947 — Ertokuş vakfiyesi, sayı 45, 1949 - C. Karatay Vakfiyesi

(*) Orta - çağ'da müslüman olmayan, İslâm devleti uvrukluları.

yor¹⁰⁸. Toprağın verimi hazine için en önemli gelir olduğu zaman, çiftçiler bundan memnun oluyorlardı. Çünkü onların geliri artıyordu. 9 uncu yüz yıl (H. 3) sonlarında halife El-Mutezid önemli reformlar yaptı. 895 de haracın alınması İranlıların Nevruz'u olan 11 Nisan'dan 17 Haziran'a kadar sürüyordu. Bu yeni tarihe Nevruz-el-Mutezidi deniyordu.

935 - 945 arasında İranlı emirlerin idaresi (bir nevi İran feodalizmi) zamanında kanallar ihmal edildi. Emirler arasındaki çatışmalar ve savaşlar yüzünden şehirler harap oldu. O sırada Türk ücretli askerlerinin kumandanları işe karıştı. Ve mühim rol oynadı. İki Türk emiri olan Beckem ile İbn Râik arasındaki kavgada ikincisi Diya le ırmağını harap etti. Nehriyan'ın taşmasına sebep oldu. Bu fetret devri Büveyhî'lerin egemenliği ile sona erdi (M. 945). Muiz-ed-Devle tarım kalkınması için gereken şeyleri hazırladı. Besuk barajının taşmasını önledi ve kanalları tamir etti, baraj ve kanalların onarılması için toprakların büyük bir kısmı halktan iki tabakaya «İktâ» olarak verildi :

1 — Bunlardan biri ordunun ileri gelenleri ve kumandanlar idi.

2 — İkincisi kâtipler ve mutasarrıflar (yani Bürokrasi) idi. İranlı kumandanlar mal ve biriktirme hırsı ile tarımı güç duruma soktular. Bürokratlar (kâtipler ve şehirliler) ise sultana hiyle ile yaşama bakımından daha ileri gittiler. Bu durum çiftçilerin zayıflamasına sebep oldu. Muktâ'ların kazanç hırsı yüzünden çiftçiler toprakları bıraktılar. Muiz-üd-Devle toprak rejiminin düzeltilmesini, terk edilmiş topraklara bakılmasını, ekilip biçilmesini sağlamaya çalıştı. 929 - 978 arasındaki fetret devresinde Irak ve başlıca Musul Hamdanî'lere bağlı idi. Onlar kuvey batıda Bizans, güney doğuda Bağ-

dat hükümeti ile kuşatılmış bulunuyorlardı. Nâsır-üd-Devle topraklardan en yüksek faiz olarak kalkınma tedbirine girişti. Tarlaların ekilip biçilmesi faize bağlı idi. Çiftçilerin toprak mahsullerinden 3/5 ini aldı. Bu ağır durum çiftçileri çok ürküttü.

Beyt-ül-mal'ın başlıca geliri haraç, cizye, zekât, fiy, ganimet, öşür (1/10) idi. Haraç: Müslüman olmıyanların elindeki topraklardan alınan belirli mal ve mahsul idi¹⁰⁹. Haraç önce fethe dilen topraklardan alınırdu. Halife onları savaşçılara bölmediği veya müslümanların işine vakfetmediği ve yerlilerin elinde bıraktığı zaman alınan vergi idi¹¹⁰. Savaşçılar bundan kendi paylarını alırlardı. Bir de müslümanların savaşsız ele geçirdikleri topraklardan haraç alınırdu. Bu topraklar sahiplerin de mülk olarak bırakılır; haraç denen vergisi Beyt-ül-mal'a verilirdi. Üç türlü topraktan haraç alınmazdı :

1 — Mahsulün 1/10'u (öşür) sahiplerinden alınan topraklardan alınmazdı ki, bunlara «öşür toprakları» denirdi İmâm Mavredî El-Ahkâm us-Sultaniye de bunu bölümlere ayırıyor.

a) Sahiplerinde bırakılan ve savaşsız ele geçen topraklar. Öşür borcunu vermeleri için kendilerinde bırakılır ve onlardan haraç almak caiz değildir.

b) Müslümanların temlik (approprié) ettikleri topraklardır ki halife bunları fatihlere dağıtır. Bunlar da öşür toprağı sayılır; birinciler gibi onlardan da haraç alınmaz.

108) Dr. İbrahim Hasan - Ali İbrahim Hasan; En-Nazm al-İslâmiyye, Mısır, 1939

109) İbn Hordadbeh, K. el-memalik ve l-mesâlik.

110) İmâm Ebû Yusuf Yakub bin İbrahim, Kitab -al-Harac, 1352, Kahire» (Bu eser E. Fagnen tarafından 1921. Le Livre de l'impôt foncier adı le tercüme edilmiştir).

c) Müslüman olmyanlardan savaşa alınan topraklardır ki; bu bölüm fatihler için «ganimet» sayılır. Ve onlara «temlik» edilirdi. Onlar kazançlarından (Galle) 1/10 unu verirler ve öşür toprağı olunca haraç alınmaz¹¹¹.

Maverdi'ye göre bütün topraklar dört bölüme ayrılır :

A — Müslümanların işletmeleri için verilenlerdir. Bunlar 1/10 toprağı olup haraç alınmaz.

B — En yararlı olanlara verilen topraklardır ki Şafii'lere göre bu da 1/10 toprağıdır ve haraç alınmaz.

C — Müslüman olmyanlardan savaşa alınan topraklardır ki, Şafii'lere göre *ganimet* sayılır, fatihler arasında bölüşülür, temlik edilir. Onlar toprak veriminden 1/10 unu verirler. Bunlardan da haraç alınmaz.

D — Müslüman olmyanların kendi işlettikleri topraklardır ki özel olarak haraç konanlar bunlardır.

Yine Maverdi'ye göre toprak istilâ ile ele geçtiği zaman, bu da üç tarzda ele alınmalıdır. Birincisi -savaşa «temlik» edilenlerdir ki, eski sahipleri kalmamıştır. İslâm istilâsından sonraki hükümlerde fakihler arasında anlaşmazlık vardır. Şafii'lere göre bu topraklar mallar gibi ganimet sayılır ve fatihler arasında bölünür. Ve müslümanların işleri için vakfedilir. Maliki'lere göre ganimet alındığı zaman müslümanlara vakıf olur ve müslümanlar arasında taksim edilemez. Hanefilere göre; fatihler arasında bölünmesi, öşür toprağı olması, hıristiyanların elinde bırakılması haracın alınması şıklarından birini seçmek İmâmın iradesine bırakılmıştır. Haraç Maverdi'ye göre ya mal ve toprak kazancından verilen belirli bir şeydir, ya da topraktan elde edilen mahsulün belirli bir hissesidir. Buna da *Muamele* veya *Muzaraâ* adları verilir. Haracın miktarı ilk halifeler za-

manında tam olarak bilinmemekte idi. Tarihçiler haracın miktarı bakımından anlaşmış değillerdi. Bazıları Zimmiler (müslüman olmyanlar) için ödenmesi gereken baş *cizyesi* tanımışlardır. Bir kısmı da yalnız toprağın mahsulü saymaktadırlar. Haraç miktarı her zaman aynı değildi. Toprağın verimine, bakıma ve tamire göre azalır ve çoğalır¹¹². Nitekim baş *cizyesi*, Abbâsi imparatorluğunda müslüman olmyanların islâmlığı kabul ile azalmıştır¹¹².

İslâmlar Roma ve İran elindeki şehirleri aldıkları zaman onların toprak yönetiminde kullandıkları *divan* usulünü benimsediler. Buna Divan -el-Haraç dediler. Şam'da El-Kıbtîye divanları vardı. Emevilerden Abd-ül-Melik'in halifeliği zamanında Şam ve İran'daki divanlar Araplaştırıldı. Halife Velid zamanında Abdullah b. Abdül-Melik Mısır valisi iken, Mısır divanı da arabcaya çevrildi. H. 89 da haraç kâtipliğine Makrızî'nin kaydına göre Kalem-üt-tasrif deniyordu¹¹³. Halifeler valilerden ve kumandanlardan bağımsız olarak haracı toplıyan âmilleri tayin ediyorlardı. Âmiller bu haraçtan askerin erzakını, kamu işleri için gereken şeyleri alıyorlar, geri kalanını «beyt-ül-mal» e ayrılan yerlerde kullanmak üzere götürüyorlardı. Ebû Yusuf Kitab-al-Haraç'da¹¹⁴ haracın toplanması için âmillerde hangi vasıfların bulunması gerektiğini anlatıyor. İlk halifeler devri adalet ve hoş görürlük devri idi. Miktarı mahsu-

111) İmâm Maverdi, El-Ahkâm-üs-Sultaniyye, Temlik, ganimet, v.b. hakkında Maliki, Şafii, Hanefi doktrinlerinin farklarını söylüyor.

112) Barthold, Haraç ve *cizyeden* kurtulmak için İslâmılığı kabul edenlerin çoğaldığını söylüyor. (W. Barthold., İslâm Medeniyeti türkçesi)

113) Makrızî, El-Khitat, Kalem-üt-tasrif, C. 1, sh. 120 - 127

114) İmâm Ebû Yusuf, Kitab -al-Kharac.

lün çeşidine göre değişirdi ve hepsi para ile ödenmezdi; bir kısmı aynı olarak (mahsulün kendisinden) ödenirdi. Herhangi bir sebepten dolayı mahsul azalırca yükümlülükler de azalırca. Haracın toplanmasında iki kural uygulanırdı :

1 — Bölüşme (mukaseme) kesişme (iltizam) veya mukataa ki buna batı ülkelerinde ferme denmekte idi.

Bölüşme en eskisi idi. Burada örf'e (*coutume*) göre hareket edilirdi. Valilerin bu görevi görmeden önceki servetleri inceden inceye hesap edilirdi. Sonra işden ayrıldıkları zaman topladıkları servet hesaplanırdı. İkisi arasındaki farkın yarısı alınırdı. Muaviye topladığı malların yarısını Beyt ül-mal'e verirdi. Belâzüri'ye göre Hazreti Ömer âmillerinin görevleri başındaki mallarını yazdırıyor, sonra artan malı bölerek Beyt ül-mal'e ait olanını veriyordu. Emeviler bu malların toplanmasında son derecede ince hesaplar yapıyorlardı. Abdülmelik, haraç toplayanların ve haraç memurlarının idarî işden ayrıldıkları zamanki malları için soruşturma yapıyordu. Yapılan hesaba göre, hakkından artanı Beyt ül-mal'e (*fisc*) veriliyordu. Buna «istikşaf» veya «tekşif» usulü deniyordu. Bu gibi incelemelerde haset, şahsî kin ve öcalmadan dikkatla kaçınılırdı. Fakat kuralların titizlikle uygulandığı bu devirde de aile rakabetleri, iktidar hırsları (Emevî-Haşimî kavgası) bu işlerde kurallardan ayrılanların ve gözden kaçanların olmasına mani olmamıştır.

2 — Kesişme usulü : İslâmda iktâ veya iltizam usulü peygamber zamanına kadar çıkar. Toprak, bakımını sağlamak ve en verimli hale koymak için halk tarafından işlenmek üzere «kesilir» di (iktâ). Birine verilen toprak, onarılmazsa ondan alınır, başkasına verilir di. Bir kimse toprağını üst üste üç yıl bakımsız bırakırsa, onun yerine başkaları işletirse onlar toprak kesimine da-

ha yararlı görülürdü. Halife Osman, Abdullah b. Mesud için Nehreyn'i, Saad b. Ebi Vakkas için de Hürmüz kasabasını iktâ etmişti. Makrizî «Emevî ve Abbâsî halifeleri Mısırda kendi hass'ları için topraklar iktâ ederlerdi. Bu gün aynı usul yoktur» diyor¹⁰⁹. Fakat Mısır toprağından alınan haraç ordu ve başka devlet kuruluşları için sarf edilir. İbrahim Hasen «İslâm siyasî düzeni» adlı kitabında Mısır toprağıının yönetim bakımından yedi kısma ayrıldığını söylüyor¹¹⁰ : 1) Yönetimi sultan Divan'ına ait olanlar ki, bunlar «Hass Divanı» veya «Müfred Divanı» ile yönetilir. 2) Bir kısmı emirler, kumandanlar için Mısır toprağından iktâ edilirdi. 3) Camiler, medreseler ve hankahların bakımı için vakıf haline konan topraklardı. 4) Mahsulü, üzerinde çalışanlara ait olan topraklardı¹¹⁰. ki, bunlar ya mescit ve câmi işleriyle uğraşırlar, yahut karşılığında bir iş görmeksizin faydalanırlardı. 5) Mülk olan topraklardır ki satılır, satın alınır ve miras bırakılır, bağışlanır, Beyt ül-mal'ce de satın alınabilir. 6) Tarıma elverişsizliğinden dolayı ekilip biçilmez, otlak olarak kullanılır, yahut ağaç v.b. dikilir 7) Nil suyunun kanallarla dahi erişemediği topraktır ki, buna «kafr» denir¹¹¹.

Maverdî iki türlü iktâ zikrediyor :

1) Yalnız mahsulünden faydalanmak için verilmiş toprak (iktâ'ül-istiglâl); mülk (propriété) olarak verilmiş toprak (iktâ'üt-temlik). İkincisini de ayrıca «mevat» veya işlenmemiş toprak

109) Makrizî, *Khitat*, C. 1, Sh. 128 : Arapların Mısır topraklarına girmeleri ve çiftçiliği geçim şekli olarak almaları; toprak kesimleri, Sh. 144; asker ve ordu divanları, Sh. 147; Arapların kasaba ve şehirlere girmesi, Sh. 131; «kalem üt-tasrif» in kurulması.

— Divan'ların farscaya çevrilmesi, Sh. 158

110) İbrahim Hasen, *En Nazm ül-İslâmiyye*, 1939, Kahire. 270 - 271.

111) Mevat henüz işlenmemiş demekken «kafr» tabii işlenme imkânsızlığı demektir.

(*terre inculte*) ve «mâmur» yani işlenmiş toprak diye ayırıyor¹¹². İşlenmiş toprak da sahibi belli olmadığı için Beytülmal'e ait olabilir. Bu toprak savaş alanında (dar ül-harb) olup müslümanlarca kullanılmadığı zaman, savaştan sonra ikta edilmiş olan (mukta) birisine mülk diye verilebilir. Makrizî'ye göre¹¹³ «Mısır haracının mütevellisi Füstât'da toprakların «kıbale»si¹¹⁴ hazırlandığı zaman köylerden ve şehirlerden halk toplandı. Bir adam safakat! diye bağırıyordu. Haraç mütevellî'nin yanında haraç kâtipleri safakât tutarlarından kendilerine gelenleri yazıyorlardı¹¹⁵. Şehirli onları kiralama yolu ile alıyorlardı. Bu iş bittikten sonra, orada toprağı ve içindekileri alanlar mahallelerine dönüyorlardı. Bunlar oranın ekilip biçilmesini, köprülerin onarılmasını ve başka işleri üzerlerine almakta idiler.»

Halife Mansur âyandan bazılarında içinde oturmak, bakımı ve işletilmesi ile uğraşmak üzere topraklar ikta etti. Bunu onlara görevlerinin karşılığı olarak verdi. Bu ikta'lar onarıldı, işletildi, sınırları genişledi ve nüfusla doldu. İkta edilen her parça orada oturan kimsenin veya zümrenin adıyla tanındı. Horasan'da kumaş taciri Rebi b. Abdullah'ın, Sudan ve Rum ülkelerinin iktaları biliniyor.

Fakat ikta usulü kusursuz değildi. Kendisine toprak kesilen kimseler (mukta) veya mültezimler ağır vergiler topluyorlardı. Halkı bir çok yükümlülüklerle rahatsız etmeden çekinmiyorlardı. Bunu, haraç malından hükûmete verecekleri şeyi elde etmek için yapıyorlar ve artanını kendilerine ayırıyorlardı. Halk bu işde eziliyordu. Şikâyetleri hilafet merkezine geliyordu. Bazı vergi toplayanlar (câbi) halka sıkıntı veren usuller kullanıyorlardı. Toprak kiracısı veya kesim sahibi kimse oradan haraç ödüyordu. Toprağın kiralama süresi dört yıl idi. Bu süre içinde toprakta devletin hakkı mülki

yet hakkı idi. Toprağın işletilmesi işi yalnız köprülerin tamiri, kuyu açılması, halicilerin kazılmasından ibaret değildi. Aynı zamanda toprağın verimini arttırmak, bu toprakların âmillerine verilmesi gerekeni de temin etmekte.

İltizam tek mütevellilik ile topraktan parçaların kesilmesinden ibaret değildi. Bu usul, Abbasiler tarafından Türklere «tevlîyet» verildiği zaman kâpandı. Ancak halifeye bağışlarda bulunulduğu zaman mütevellilik verildi. Mu'tasım zamanında bu tarzda iktalar başladı. Türk ücretli askerlerinin kumandanı Eşnas'a Mısır ikta edildi. Halife Vâsik de yine Türk kumandanlarından İtakh'a ikta'da bulundu¹¹⁶.

Toprak idaresinde kullanılan geniş bir Bürokrasi ile bu topraklara yerleşen yeni göçebe başkanlarının, boy beylerinin toprak idaresini birbirinden ayırmak lâzım gelir. Birincisi kuvvetli

112) Maverdî'nin *El-Ahkam üs Sultaniye*'sinin son bölümlerinde bu konu ele alınmıştır. (Franc. Çev. : Léon Orstrog, *Traité de Droit public musulman*, 2 vols, édit. Leroux, 1901) *Le gouvernement des provinces*, vol. I, pp. 228-245. — Ebu'l Hasan Ali b. Habîb el-Basrî'nin *Ahkâm-üs-Sultanivesinde* Abbâsîler zamanında toprak rejimi ve buna ait Divan yönetimine dair daha etraflı bilgi vardır : Sh. 181 - 185 de ikta konusu ele alınmış, temlik ve istigâl şekilleri anlatılmıştır. Sh. 135 de haraç ve cizye, 168 de mevat topraklar, 164 de ögür ve haraç toprakların farkı, Sh. 189-196 da Divan'ın görevleri, 203 de Beytülmal izah edilmektedir .

113) Makrizî, c. I, sh. 158: Divan ül haraç; sh. 162 Mısır topraklarının sınıflanması ve çiftçilik kısımları; sh. 166 : Mısır mallarının kısımları, Vakıflar; C. II, sh. 76 : Füstât'da toprak tahrirleri, sh. 91 : Mısır emirlerine toprak iktaları, S. 103 : Tolonlar zamanında iktalar ve bunların harap olması.

114) Kibâle, kitabe vezninde - Okyanus'a göre - ebellik demektir. Toprağı kesmek, ikta anlamında da kullanılır.

115) Safakat, safak'ın çoğuludur. Okyanus bunun için satın sözleşmesi diyor. Çoğul olarak kullanıldığı zaman toprak kiralamaları, bozulmuş şekli ile «haraç mezad» anlamına gelir.

116) Mes'udî, *Müruc üz-zehab*, C. 7 (Mu'tasım'ın Amuriye zaferini temin eden Afşın Eşnas, Buğa, vb. Türk ücretli ordusu kumandanları idi.)

bir merkezîyetçiliğe bağlı ve toprağı işletmekten ziyade toprak sahibi ve toprağı işleyen köylüleri sıkı bir disiplinle yönelten, bu yüzden merkezî idare ile toprak sahibi köylüler arasında gerginlik doğuran bir örgüt olduğu halde, ikincisi kendi toprağı üzerinde yaşayan ve oradaki üreticilerin üretimini arttırmak için şahsen gayret gösteren ordu kumandanları veya yerleşmiş göçebe boy beyleridir. 1-3. H. yüzyıllarında kuzeye doğru yayılan arap kabileleri bu görevi görmekte idiler (Musul, Diyarı Rebia, Irak'ı Acem). Fakat eski İran feodal toprak rejiminin bu yeni kuruluş üzerine tesiri oldu¹¹⁷. Her ne kadar Kubad zamanında feodal toprak sahiplerine karşı gösterilen şiddetli tepki İran - Sasanî geleneğindeki bu sosyal bünyeyi sarsmış ise de¹¹⁸, Nuşirevan bu yıkıcı harekete durdurdu ve İslâm istilâsından bir az önce İran feodal bünyesi düzeltilmiş ve zararlarından kısmen korunmuş olarak devam etti¹¹⁹. Abbasî idaresi Horasan'da başlayan Ebu Müslim'in hareketine, yani Araplaşma karşı azatlı kölelerin eşitliğini savunan «Ehl üt-tesviye» ye (eşitcilere) dayandığı için uzun bir süre eski feodalitenin dirilmesine imkân vermedi. Bununla beraber Abbasî idaresinde İranlı devlet adamlarının rolü arttıkça halifelik yeniden canlanan İran emirlerinin nüfuzu altına girdi. Bu da eski İran feodal sisteminin bir nevi dirilmesi demekti. Saffariler, Büveyhiler' Beni Tahir, v.b. yalnız İran'da değil Mezopotamyada da hakim oldular. Kanallarla sulama işini yönelten memur örgütü kısmen bu yeni feodellerle uzlaştılar; kısmen nüfuzları kırıldı. Toprak idaresi bozuldu. Bir yandan Zenç isyanı, Karmatî hareketi' bir yandan Mu'tasım'ın hali felâhinde Kubad zamanındaki Mazdek ihtilâlinin İslâmiyet içinde canlanması gibi görünen Babek hareketi ferdi mülkiyete, büyük topraklara, toprak rejimini yönelten memur örgütüne tepki

olarak görünmektedir¹²⁰. Fakat Abbasî ücretli ordusu ile, sonra büyük küteller halinde güneye doğru göç edenler bu hareketlerin çoğunu önce Türk Oğuz boylarının Horasandan başlayarak Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da yerleşmesi suretiyle önlemişlerdir. Daha Selçuklu devletinin kurulmasından çok önce Basra'da çıkan anarşik hareketleri Türk ücretli orduları durdurduğu gibi Selçukluların ilk devrinde Tuğrul bey Abbasî imparatorluğunu tehdit eden iki arap kabile başkanı Kureyş ve Besâsiri'nin yağmacılığına karşı koymuş, onların bozdukları sosyal düzeni ve iktâ sistemini korumayı başarmıştır. Abbasîler önce Türkmen akınına karşı çekingen davranırlarken, bu yeni göçebelerin kısa zamanda yerleştiklerini, yerli düzene ve İslâmî esaslara uyduklarını görünce, gerek anarşik arap kabilelerine, gerek İran Feodalitesine karşı onlara dayanmağa başladılar.

Selçuklulardan önce aynı başarıyı: Gazneli devleti gösterdi. Şu farkla ki Gazneli devleti Türk hanedanına ve ya-

117) Bertold Spuler, *Iran, in früh-Islamischer Zeit*, Wiesbaden, 1952.

118) Christensen, *Le Règne du roi Kawadh I et le communisme mazdakite*, 1925.

119) Bu düzelmiş durumu Nizamülmülk Siyasetnâme'nin bir bölümünde Azerbaycan'da Nuşirevanın zalim bir derebeyine karşı nasıl davrandığını, iyi idare örneği olarak anlatıyor.

120) Mes'ud'den başka Taberî, İbn ül-Kesîr (*El-Bidaye ve'n-Nihaye*), Ebu'l-Feda gibi esaslî arap tarihçileri Babek İsyanını ve bunu bastırmada Türk ordusu ve kumandanı Afgan'ın rolünü anlatmaktadırlar. Pollak, Mısır'da serflik'e benzeyen toprak sistemine karşı ayaklanmalar olduğunu söylüyor (*Pollak, Révoltes populaires en Egypte à l'époque des Mamelouks, 1934 revue Syria*). Fakat yazar bu sistemin Türk ülkelerinde bulunmadığını, onlarda devlet topraklarına karşı büyük veya küçük ferdi mülkiyetin bulunduğunu, köylünün toprağında hür olduğunu bundan önce zikr ettiğimiz yazısında söylemektedir. Köprülü İslâm memleketlerinde tek bir tip olmadığını söylerken, galiba, onu teyid etmektedir (*Köprülü, Ortazaman Türk-İslâm feodalizmi, Belleten, 1941*).

nındaki mahdut Türk ordusuna dayandığı, Türkistandan İran ve Hindistan'a kadar ellerindeki geniş alanda şehir ve köy halkı İranlı ve hintli yerlilerden ibaret olduğu halde, ilk defa Selçuklular büyük türkmen kütelleri ile yerleştikleri için, önceki Türk orduları veya devletlerinden farklı bir bünye meydana getirdiler. Yerleştikleri bölgelerden bir kısmında nüfus çoğunluğunu teşkil ettiler. Bir kısım şehirler türkleşti. Göçebelikten çıkmayan türkmenler de yaylak ve kışlaklardan şehir hayatı üzerinde nüfuz kurdular. Bundan dolayı Selçukluların uyguladıkları toprak ikta sistemi daha önceki emirler ve kumandanlar adına yapılmış ikta sisteminden çok farklı oldu.

Yeni İmparatorluk nüfus kütellerine dayandığı için Orta Asya'daki Türk-Oğuz geleneğini getiriyordu. Gök Türkler ve Karahanlıların devlet örgütü ve arazi idaresine çok yakın bir idare kurulmakta idi. Kutadgu Bilik Türk devlet düzeninin dayandığı esasları anlatan temel kitap olarak Malazgird zafarından bir yıl önce Orta Asya'da yazılmış bulunuyordu¹²¹. Karahanlılardan Abdülkerim Satuğ Boğra Han zamanında Doğu Türkistan Türkleri eski dinlerini (Gök Tanrı dini) ve kısmen kabul etmiş oldukları manişizm ve buddizm'i bırakarak toptan müslümanlığa girdiler. Ondan sonra yeni din Abbasî sınırında bulunan batı Türkistanda ve Hazar denizi kuzeyinde de yayılmaya başladı. Müslüman Türklerin güneye doğru inmeleri kolaylaştı. Bu suretle Türk geleneği ile İslâm devlet ve medeniyet anlayışı Selçuklular zamanında ilk defa tam uzlaşmış şeklini aldı. Türklerin Satuğ Buğra Han zamanında toptan müslümanlığı kabul etmeleri o tarihlerde yazılmış bir Destanda tasvir edilmektedir¹²². Bu vak'a Uygur (Dokuz Oğuz) Türklerinin daha önce manişizmden, buddizmden, geçmeleri gibi olmamış, Karahanlılar tarafından hemen başka Türk ülkelerine yayılarak

-Sibirya kuzey Türklerinde şamanizm devam etmekle beraber-Orta Asya Türklerinin ortak dini halini almıştır. İslâmîliğin kabulü aynı zamanda İslâmî devlet teşkilatı ve toprak hukukunun da kabulü demektir. İslâmîliğin yayılmasında medreseden ziyade dervişler rol oynadılar. İran tesirindeki Türkistanda doğan Abdühalik Gacdevanî, Baba Semasî gibi şeyhlerin neslinden gelen Türk sufisi Hoca Ahmed Yesevî ve onun dervişleri Orta Asyaya, İdil-Ural havzasına (Türkeşler ve Hazarlar ülkesine) yayıldılar. İkinci Oğuz akını zamanında, Cengiz istilâsı yüzünden Türkistanı bırakarak Anadoluya geldiler. Ancak Orta Asya'da Türk-İslâm hukukcuları yetişti. İmam Matürîdî okulu, bunlardan başlıca Muiniddin Nesefî Orta Asyalı Türk müctehitleri idi. Bu doktrini Eş'arî'likten ayıran başlıca vasıf ikincisinin kategorik emre, (Emr'i bi'l ma'ruf) dayandığı halde birincisinin akılcı olması (yani Kur'an Emr'ini akılla yorumlaması, bir şeyin iyi olduğu için emr edildiğini kabul etmesi) idi. Dinî hukuk kuralları emr edildiği için akli değil, akli oldukları için emredilmişlerdir. Bu esaslı ayrılık Türk hukukcularının örf ve âdetlere önem vermelerine sebep oldu. Bu gelenek Osmanlı hukukcularında, onların mekân ve zaman şartlarına göre verdikleri fetvalarda devam etti¹²³.

İslâm doktrininin yayılmasından önce İran etkisinde kalan Batı Türkistanda toprak yönetimi İranlı Dihkan'ların elinde idi. Bunlar ülkeyi küçük beylik-

121) Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilik** (Reşit Rahmetî Arat'ın bugünkü türkçeye çevirisi, T.T.K.)

122) Satuğ Buğra Han Destanını ilk defa Fransa'da Grenard yayınladı (Grenard, **Journal Asiatique Paris**, 1900, vol. 15) Bu metne dayanarak Osman Turan Ülkü dergisinde ondan tafsilath olarak bahsetti. (Ülkü, C. 8 ve C. 14).

123) **Ebu's Suud Efendi Fetvaları** (Millî Tettebular Mecmuası, sayı 1, 1331)

lere bölen bir toprak aristokrasisi teşkil ediyorlardı. Memleket malikâne sahibi (*grand propriétaire*) olan ve Dihkan denen çok sayıda prensliklere ayrılmış bulunuyordu. Bu dağınk kuvvetleri birleştiren bir Monarşi kurulmamıştı. Türkler batı Türkistanı ele geçirince de bu Dihkan sınıfı devam etti. Ya eski İranlı beyler Türk ünvanları aldılar, yahut Türk beyleri Dihkan adını ve örgütünü benimsediler. Ancak, şehir hayatı kuvvetlendikçe, monarşi kuruldukça, merkeze bağlı bir Türk bürokrasisi doğdukça Dihkanlıklar da ortadan kalktı. O zaman yerli aristokraside Türk iktidarına karşı bazı isyanlar belirdi. Meselâ Karahanlı hükümdarı Buğra Han batı Türkistana Dihkanlar tarafından kurtarıcı gibi çağrıldı. Bu sayede, Makdisî'nin rivayetine göre Türk hakimiyeti zamanında da bir süre nüfuzları devam etti¹²⁴.

Öyle görünüyor ki ayrı cinsten örf ve adetlerin yaşadığı bir devirde Türk İslâm hukukcuları Türk devleti elinde bulunan otlak topraklarla İranlı veya Türk Dihkanları elinde bulunan büyük malikâneleri ve şehirler civarında yerleşmiş Türklere ait bağ, bahçe ve bostan gibi küçük toprak mülkleri ve bunlara ait ayrı cinsten örf ve âdetleri hesaba katan hukukî yorumlamalar yaptılar. Türk - İslâm hukucusu Serakhsî'nin batı Türkistanda Karahanlılar idaresi zamanında hukukî icthatlarından dolayı haps edilmesi, hayatının büyük bir kısmını kuyu şeklindeki zindanda, bir kısmını da Uz Kent kalesinde kapalı geçirmesi, eserlerinden en önemlilerini burada öğrencilerine not ettirerek yazması buna ait dikkate değer bir örnektir¹²⁵. 900 nci yıl dönümü dolayısıyla Serakhsî için Prof. Hamidullah şöyle diyor : «Serakhsî ilk Haçlı seferleri zamanında yaşamıştır. Kutluğ Buğa, Merginanî gibi tanınmış öğrenciler yetiştirdi. Karahanlılar ve Selçuklular devrini gördü. Karahanlıların koydukları adaletsiz ağır vergilerin ödenmesi

konusunda şiddetli bir fetva vermiş. Hakan da kendisini Uz Kent'deki zindana attırmıştı. O utanç verici hapiste 15 sene kalmış olduğu anlaşılıyor. Hapis hayatının ikinci devresinde öğrencilerine ders verme izni çıkmış ve bir kısım eserlerini bu suretle meydana getirmişti»¹²⁶.

Karahanlılar önceki yüzyılda olduğu gibi Kara Hitayların hücumunu durduramadılar. Merkezleri olan Blasagon'a çok yakın bir yere kadar geldiler¹²⁷. Blasagon Hanı ile ona tâbi olan göçebeleer arasında otlak ve vergi meselesinden kavga çıktı. Hitay'lar Han tarafını tuttular, fakat sonra onu tahattan düşürdüler ve Kâşgar Hanlığını kendilerine bağladılar. Han ile göçebelere arasında aynı sebepten dolayı çıkan kavgalar devam etti. Hitay'lar Türk olmakla beraber, toprak idaresi ve vergi sisteminde Türkistan'a Çin idaresi prensiplerini getirdiler. Uygur, Karahanlı ve Harzem devletleri büsbütün ortadan kalkmadılar. Fakat Hitay hanedanı olan Gurhan'lara vergi ile bağlı vassal'ler haline geldiler. Kara Hitayların uyguladıkları bu toprak yönetimi ve vergi sistemi Çin usulüne göre düzenlenmişti ve gayri menkullerden narh almadan ibaretti. Her evden bir dinar alınıyordu. Bu sistem İslâm dünyasının hukuk esasları ile olduğu kadar Oğuz - Türkmen âdetler hukuku

124) W. Barthold, *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*, trad. en franç. par Mme. Donskis, 1945 Adrien - Maisonneuve.

125) Uz Kent, Maveraünnehir'de bir şehirdir. Fergâne bölgesindedir. Uzcent de derler (Yakut el-Hamavi, *Mu'cem el-Büldan*, C. 1).

126) M. Hamidullah, *Serakhsî'nin Devletler Umumi Hukukunda Hissesi* (900. Ölümlü yıl dönümü, Serakhsî Armağanı, 1965, Ank.)

127) Blasagon veya Balasagon, Türk sınırında büyük bir şehirdir. Kâşgar'a yakın ve Seyhun'un yukarisindedir. Kadı Abdullah Damganî oralıdır (*Mu'cem el-Büldan*, C. 1) Bazı kitaplarda Kara Balgasun diye de geçmektedir.

ile çelişme halinde idi¹²⁸. Bununla birlikte Kara Hitayların getirdikleri bu yenilik Orta Asya'da iz bırakmadan kaybolmadı. Gayrimenkullerden vergi kesmek ve evlerin sayısı ile orantılı olarak vergi ödemek âdeti 19 ncı yüzyıla kadar devam etti. Barthold'e göre Uzak Doğu tesirleri ile dolu bir Türk kavminin kanunları müslüman Orta Asya'da ve özellikle Türk gelenekleri arasında nasıl kurulmuş olduğu açıkça anlaşılamıyor¹²⁹. Ona göre Harzemlilerin başlıca görevleri yalnız İslâm devletleri içinde ve arasında adaleti korumak değil, aynı zamanda kâfirlerin (buna şamanî Türkler de giriyordu) tahakkümünden müslümanları kurtarmaktı. Harzem Şahı Muhammed zamanında Gurhan'ların yıkılması işlerini kolaylaştırdı ve bazı müslüman menleketlerinde isyanlar yatıştırıldı. Gurhan'lara isyan eden müslüman Türk beylerinden biri Hotan Sultanı idi. Batı Türkistan'da Gurhan'ların müstebit idaresine karşı halk hareketi devam etti. Buhara Gurhan nufuzundan kurtuldu. Gurhanlar aynı zamanda Sadr denen İslâm müftilerine dayanarak da tahakküm etmekte idiler. Bu Sadr'lar da, yani oranın Kadı'larında Gurhan'lar adına vergiyi toplama yetkisi vardı. Vakaa bu, Kara Hitay sisteminin en yumşak idare şekli idi. Fakat Sadr'ların tahakkümü halkın isyanı ile sona erdi. Bu isyan Dihkan'lar zamanından kalma yarı İranlı yarı Türk yerli aristokrasisine ve Çin metoduna göre düzenlenmiş Hitay kanununa karşı idi. Asilerin başında zanaatçı-esnaf zümresinden bir adam bulunuyordu. Sadr'lar, âsilere karşı dayandıkları dinî otoriteye rağmen, müslüman olmayan Kara Hitay'ların kuvvetine sığındılar. Onlar Sadr'lara yardım vaadinde bulundular. Fakat Gurhanların nufuzu olduğu için hiç bir şey yapamadılar. Harzem Şahı Muhammed bu durumdan faydalandı ve 1207 de Kara Hitay'lara karşı kuvvet gönderdi. Karahanlı ha-

nedanından son iki Semerkant Hanı toprak idaresi ve vergi sistemi bakımından Harzemlilere boyun eğdi. Muhammed Şah ancak 1210 da Kara Hitayları tam olarak yenebildi ve son Selçuklu Sultanı Sencer'in adını aldı¹³⁰. Çok kısa süren bu başarı Cengiz'in batıya doğru birden bire ilerlemesiyle sona erdi.

Cengiz imparatorluğunun kurulması Türk tarihinde devlet idaresi ve toprak sistemi bakımından önemli bir dönüm noktası oldu. Fakat Mogol sistemine girmeden önce Selçuklular zamanındaki ikta- vergi sistemine bir az dokunmalıyız. Bu konuda önce de gördüğümüz gibi klâsik kaynak Nizamülmülk'ün Siyasetnâme'sidir. Fakat orada geçen islâmî esaslarla kısmen eski Türk ve Sasanî geleneğine dayanan toprak rejimine ait kaideler her yerde daima uygulanmış değildir. Bunun için tarihî vaka'lara baş vurarak bu kuraların uygulanış şekline dair örnekler vermek daha doğru olur.

Büyük Selçuklu devleti İran ve Bizans imparatorluğu toprakları üzerinde kuruldu. Orta Asya geleneğini (Oğuz töresini) getirmekle beraber yerleştiği ülkelerin eski kanunlarının da etkisi altında kaldı. Her şeyden önce Selçuklular idarede İranlı vezirler, mal müdürleri (müstevfi) kullanıyorlardı. Sasanî sisteminden mülhem Di-

128) W. Barthold, zikredilen eser, sh. 96. — Schacht'in neşrettiği (Brill, 1933), İbn Cerir al-Tabarî, *İkhtilaf-el-Fukahâ* adlı eserinde bütün hukukî meseleler gibi toprak hukukunda da dört esaslî hukuk doktrini (Hanefî, Şafîî, Hanbelî, Malikî) arasındaki farklar karşılaştırılarak tesbit edilmiştir. Fasil, 137, sh. 225; fasil 139, sh. 227; fasil 140, sh. 227; fasil 148, sh. 238.

129) W. Barthold, aynı eser, sh. 116-117.

130) W. Barthold, aynı eser, sh. 117. Bu konuda Mehmet Köymen'in Büyük Selçuklular Tarihi ile başlıca İbrahim Kafesoğlu'nun Harzemşahlar Tarihinde etraflı izahat vardır. Vak'aların inçelliklerine girmek için onlardan bilgi almıyoruz.

van'ları kaldırmamışlardı¹³¹. Alp Arslan'ın veziri Nizamülmülk - Melikşah'ın veziri yine aynı zat ve Tacülmülk İranlı olduğu gibi kurdukları Divan'ın bir çok üyeleri de İranlı idi. Divan'da kullanılan resmî yazı dili öyle görünüyordu ki arapca ve farsca idi. İranlı vezirlerin bu üstün nüfuzu Samanlılar (İranlı hanedan) zamanında başlayarak Gazneli Türk hanedanı zamanında benimsenmiş ve Selçuklularda devam etmişti. İranlı vezirler Irak Selçuklularında olduğu gibi Atabeyler ve Rum Selçukluları zamanında da kullanıldı. Bunlar arasında, az da olsa, Togar Beğ b. Süleyman Kâşgarî, Nasirüddin Mahmud Harezmî gibi Türk vezirler de bulunuyordu¹³². Dikkate değer bir nokta şudur ki Abbasiler Feth İbn Hakan ailesi gibi Türk vezirleri kullandıkları halde Türkler Divan işlerinde farsçayı yazı dili yapmışlar, bütün arazi defterlerini farsça yazmışlar ve İranlı devlet memurları kullanmışlardır. Farsça'nın hakimiyetine rağmen Kirmanî, «Vezirler Tarihi»nde yine Toğan Yörük, Mahmud Yalavaç, Mühezzeb üddin Kemiç gibi Türklerin adlarını veriyor. Abbas İkbâl, «Büyük Selçuklular zamanında vezirlik» adlı kitabında baş vezirlik, Maliye başkanlığı, Tuğra ve İnşa işleri başında bulunanları anlatırken İranlı devlet adamlarının görevlerinin yaygınlığını gösteriyor¹³³. Ona göre Çağrı bey ve Tuğrul beyin vezirleri Ebu Ali b. Şadan, Ebu'l Feth Razi, Ebu'l-Kasım Ali b. Cüveynî, Nizamülmülk Dihistanî, Amidülmülk Kunderî, Kirman veziri Mücirüddeve, Fâris veziri Amidüddeve; Berkjaruk'un vezirleri Nizamülmülk'ün oğlu Ebu Abdullah, Kum'lu Ebu'l Fazl, Dihistanlı Nizamüddin idi. Berkjaruk'un oğlu Muhammed zamanında baş vezirlik, müstevfîlik, Tuğra ve İnşa, yazı işleri İranlı memurların elinde idi. Sencer'in vezirleri de böyle idi. Bunlar arasında yalnız Süleyman Kâşgarî, Yabgu Big'

in oğlu Nizamüddin tek Türk olarak görünüyordu.

Her ne kadar Büyük Selçuklular hakim oldukları ülke halkı ve halifelikle münasebet kurmak için İranlı vezirleri çalıştırıyorlarsa da, kendi hayatlarında Orta Asya'daki âdetlerini devam ettirdiler. Atabeyleri, Hacib'leri ve kumandanları Türklerdi. Alp Arslan'ın Hacibi Bekrek ve Abdurrahman Ağacı idi. Tuğrul beyin Hacibi aynı zattı. Melikşah zamanında Hacib Komaç idi. Berkjaruk'un Hacibleri Komaç, Toğan Yürek ve Abdülmelik'di. Sencer'in Hacibleri Guz oğlu, Kaşanî, Fahrüddin Ali Çetri idi. Melikşah torunu Sultan Mahmud'un Hacibleri Ali Bar oğlu, Toğan Yürek ve Ergan idi. Sultan Mesud'un Hacibleri de Mengüser, tatar Abdurrahman ve Hasbek idi. Hacibler Sultanlara vezirlerden daha yakın ve mahrem kimselerdi. Bunun için Selçuklular Orta Asya'da Karahanlılar zamanındaki geleneği bozmamışlardır.

Yerli İran nüfusuna rağmen Oğuzlar az sayıda değildi. Aralarında eski âdetleri yaşıyordu. Ravendî'nin anlattığına göre Cuma günleri halka, İranlıların «khan'ı yağma» dedikleri «şölen»ler veriliyordu¹³⁴. Orta Asya'da olduğu gibi Sultan bir nevi dinî ayın olan sürgün avına (Sıgır) çıkıyor ve av etleri ziyafette boy beylerine ve mertebelere göre dağıtılıyordu. Tarihçi Ebu Tahir Hatunî, kendi elyazısıyla Melikşah'ın «Şikârname»sini gördüğünü (Av kitabı), burada av merasiminin bütün ince-likleriyle anlatıldığını söylüyor. Tuğrul

131) Abbas'ler toprak idaresi ve devlet işlerini Divan üt-tefviz (ikta verici divan) ve Divan üt-tenfiz'e (iktaları idare edici divana) gördürmekte idiler.

132) Nasirüddin Münşi Kirmanî, *Nasâik al-ashar der Tarihî vüzerâ*, Tahran, 1959.

133) Abbas İkbâl, *Vezaret der ahdi sölâtin'i Bütürk'i Selçukî*, Tahran, 1950.

134) Ravendî, *Râhat üs-sudur ve Ayet üs-sürur*, C. I (Yağma esasen Türkçedir)

bey kız kardeşi ile halifenin evlenme merasiminde Türkmen beyleri diz bükererek ve sıçrayarak düzenli bir oyun oynamışlardı ki, bu Türk oyunu Kafkasya'da kalmış ve sonra Çerkes'lere mal edilmiştir¹³⁵. Büyük Selçuklu Sultanları halifenin manevî otoritesinden faydalanmak için ondan ünvanlar almağa önem vermekte iseler de, çoğu eski Türk adlarını muhafaza ettiler. Anadolu Selçukluları zamanında onlara bağlanmayan beylikler Türk geleneğine daha sadık kaldıkları halde (Artık oğulları, Danişmendiler gibi) Selçuk oğulları - belki de bu beylikler üzerinde suzerain'lik nüfuzu kurmak için - eski İran hükümdarlarının adlarını aldılar. Vakıa bir müddet Selçuklu prensleri kadar nüfuzlu olan bu Türkmen emirliklerinde Keyhusrev, Keykubad, Keykâvus, v.b. adları yerine Artuk, Balak, İl Gazi, Gümüş Tekin, v.b. adlarına rastlanmakta ise de, sonradan İran lakablarını aldılar.

En büyük Türk kesafetinin yerleştiği Anadolu, Bizans imparatorluğu zamanında idare bakımından thème'lere ayrılmıştı. Bu thème'ler İlk-çağda Eti'lerden sonraki Anadolunun ayrı cinsten ve ayrı yönlerden gelmiş halkının bölgelere ayrılışına az çok uymakta idi. Fakat Bizanslılar burada toprak kesimlerini ve vergi alınmasını gözönüne almışlardı. Bunlar Orta Asya'da Boy beylerinin sürülerine otlak bulmak için yaptıkları toprak bölüşünden ziyade, Selçuklu imparatorluğunda Oğuzlardan bir kısmının şehirler ve kasabalara yerleşmesinden sonra Selçuklu prenslerine ve bu hanedanla birlikte yerleşen Boy beylerine ve kumandanlara yapılan iktâ'ları hatırlatıyor. Şüphesiz ki sistem ayrı köklerden gelmektedir. İslâm coğrafyacısı İbn Hordadbiş 9. yüzyılda Bizanstaki bu toprak idaresinden bahsettiğine göre İslâm dünyası bu teşkilâtı biliyordu¹³⁶.

Abbasî - Bizans savaşlarında karşılıklı tecavüz ve savunma en az iki yüzyıl sürdüğü için, her iki taraf sınırları ellerinde tutabilmek üzere kuvvetli kaleler kurmakta idiler. Arapların «Sü-gûr» (hudut) dedikleri ve Antakyadan Van ve Erzurum'a kadar uzanan bu sınır bölgesinde yine her iki taraf nüfus yığınları getiriyorlar, devamlı garnizonlar bulunduruyorlardı. Bundan dolayı savaş hali dışında iki taraf birbiriyle temasta idi. Bu da İslâm âdet ve inançlarının Bizans'a, Bizans âdetlerinin İslâm bölgesine sızmasına sebep oluyordu. Bu karşılıklı tesir Anadolu'nun fethinden sonra da Türk - Bizans sınırlarında devam etmiştir. Bizans müesseselerinin Osmanlı devletine (başlıca İstanbul alındıktan sonra) büyük çapta tesir ettiğini söyleyen Avrupalı bazı tarihçilerin iddiaları doğru olmamakla beraber, hiç bir tesir olmadığını söylemek de kabil değildir¹³⁷. Selçuklu devleti yıkıldıktan sonra, Osmanlı beyliği ile aynı sıralarda kurulan batı Anadolu Türk beylikleri zamanında ve bu beylikler adına yazılmış bazı kitapların okunması bile bu tesiri göstermeğe yeter¹³⁸. Anadolu Selçukluları Bizansla sıkı münasebette idiler. Ordularında Bizanslı kumandanlar ve kıtalar bulundurmuşlardır. Bazı Selçuklu prensleri İstanbul'da kaldıkları gibi Bizans prensesleriyle evlenmiş olanlar

135) Bunu Barthold «Orta Asya Türk Tarihi» nde anlatıyor. Ayrıca tafsilatını İmâdüddin İsfahanî'nin Irak Selçukluları tarihinde görüyoruz.

136) A.A. Vasiliev, *Historie de l'Empire byzantin*, trad. de brodin - Bourguina, 1937, vol. I, p. 316-319. — İbn Hordadbiş, *Kitab ül Memalik ve'l Mesalik* de bu izahatı veriyor.

137) Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri*.

138) Derviş Ahmet, *Kamus ül-Etibba* (Bu kitap İbn Baytar'ın Müfredat'ı Tıbb'ının Türkçesi olup Aydın oğlu Umur Bey adına yazılmıştır. 952 tarihli elimizdeki nüshada Anadolu tıp folklor'una girmiş bir çok rumca (yunanca) kelime vardır.

vardı¹³⁹. Selçukluların son yıllarında Mevlânâ'nın Divan'ında rumca şiirleri vardır. Öte yandan daha sügur savaşları zamanında Bizans'ta putkırıcılığın (*iconoclastie*) kuvvetlenmesi paulicien denen manişeist mezhebinden ve başlıca devamlı alış verişte olan İslâm Türk tesirinden ileri geldiğini, «Bizansın doğu eyaletlerinde İslâm tesirinin şüphe götürmez olduğunu» Vasiliev bazı deliller zikrederek ileri sürüyor¹⁴⁰ Anadolu'nun efsanevi kahramanı Battal Gazi Türbesinde kendi yanında Bizans'tan kaçırıp evlendiği ve «aynı gaza şehid olan» rum prensesi yatmaktadır¹⁴¹.

Selçuklu imparatorluğunun kuruluşundan Anadolu Selçuklu devletinin Mogol istilâsiyle yıkılışına kadarki devrede ikta sisteminin nasıl kurulduğu, geliştiği ve çöktüğü, yeni beyliklerde nasıl tekrar canlandığı ve başlıca Osmanlı imparatorluğunda toprak yönetiminin nasıl doğduğunu görebilmek için vak'aların akışında geriye dönelim. Barthold «Orta Asya Türk Tarihi» nde Oğuzların altıncı yüzyılda büyük bir göçebe imparatorluğu kurduktan sonra Gök Türk devletine bağlı ve onlara isyan eden bir kavim olarak Orkhon yazıtlarında zikredildiğini; Hazar denizi doğusundaki bozkırlarda siyasi birlik kazanamadıkları ve daima birbirleriyle savaştıklarını, Hanları olmadığını, başbuğlarının «su - başı» (ordu kumandanı) adını aldığını¹⁴², fakat asıl şaşılacak şeyin siyasi birlik kuramayan Oğuzların yeni yerleştikleri İslâm ülkelerinde Türk tarihinin en devamlı ve en kudretli imparatorluklarını kurmaları olduğunu söylüyor¹⁴³. Öyle görünüyor ki Barthold'un tesbiti doğru olmakla beraber burada şaşılacak bir şey yoktur. Oğuzlar Selçukluların kumandasında İslâm dünyasına girdiler, bu dünyanın toprak idaresi ve devlet teşkilâtına ait müesseselerinden faydalandılar. Buna İslâm medeniyetinin kurulduğu sahada daha önce yaşamış

İran ve Roma'nın tesirlerini de katınadır. İktâ sistemini ve Divan'larını araplar İran ve Bizans'tan alarak araplaştırmışlardı. Türkler bu sistemi benimseyerek Horasan'dan İznik'e kadar yavaş yavaş göçebelikten yerliliğe geçmeğe başladılar. Göçebe Türkmen boylarının tamamen yerleştiği söylenebilir¹⁴⁴; fakat şehirlere yerleşenler ve köy kuranlar da az değildi. İktâ sistemi bu yerleşmeyi kolaylaştırdı. Osman Turan'ın gösterdiği gibi Arap ve İran devrinden farklı yeni bir ikta devri açıldı¹⁴⁵. Bu devirde önce yerleşmeğe başlayan göçebe Türkmen boy beylerine otlaklar ve ekim toprakları ikta edildi. İlk ikta'lar Tuğrul ve Çağrı beyler tarafından yapıldı. Fakat geniş ölçüde Melikşah zamanında uygulandı. İmâdüddin İsfahânî'nin «Irak ve Horasan Selçukluları tarihi» ne göre Melikşah zapt ettiği toprakları Selçuklu ailesi büyükleri ve kumandanları arasında bölüyordu. Amcası Kavurd ile miras meselesinden araları açıldı. Emir De-

139) İbn Bibî tarihinde ve Aksaral'nın *Müsameret ül-ahyar*'ında alle kavgaları yüzünden Bizansa sığınan ve orada bir süre yaşayan prenslerden, evlenmelerden, Selçuk hizmetinde kont Astabl ve Komnenos gibi kumandanlardan bahsedilmektedir.

140) A.A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, vol. I,

141) H.Z. Ülken, *Payen dinlerin Anadolu örf ve âdetlerinde tesiri* (İlahiyat Fak. Der. 1970).

142) Selçuk'un Orta Asya da Han değil Yagbu rütbesinde olduğunu bütün Selçuk tarihlerinden biliyoruz.

143) Barthold, *Histoire des Turcs de l'Asie Centrale*, 1945, pp. 80-81

144) Yerleşmeyi engelleyen Orta Asya ve İran'dan yeni göçebelerin devamlı olarak gelmesi idi 17. yüzyıl sonlarında Osmanlı devleti Anadolu'nun ortasında büyük bir kısım göçebelere yerleştirmiştir.

145) Osman Turan, *İslâm Ansiklopedisi*; İktâ maddesi. - Bu konuda O. Turan ve Cl. Cahen Orta Asya göçebe gelenekleri ile İslâm tesirlerinde birleşiyorlar. (Claude Cahen, *Le régime de la terre et occupation turque en Anatolie* (Cahiers d'Histoire Mondiale, Unesco, 1955, p. 566-580).

mirel onları barıştırmaya çalıştı. Nizamülmülk Kavurd'a öğütler verdi ise de aralarında açılan savaşı önleyemedi. Su Tekin Kavurd'un askerini bozguna uğrattı. Bu vaka Melikşah'ın devlet bütünlüğü fikriyle hareket ettiğini, kardeşler ve oğullar arasında hakimiyetin parçalanmasına meydan vermediğini gösteriyor. Çünkü aynı Sultan devletin bölünmezliği esasına aykırı olmayan toprak ikta'larını geniş mikyasta uyguladı: Konya, Kayseri, Akasaray, v.b. Anadolu vilayetlerini feth etti. İdaresini Kutulmuş'un oğlu Süleymana verdi. Zapt ettiği yerleri küçük ve orta büyüklükte olarak kumandanlara ikta ediyordu¹⁴⁶. Ebu'l-Ferec tarihinde Melikşah'ın iktalarına ait aydınlatıcı bilgi buluyoruz¹⁴⁷. Yine Horasan ve Irak Selçukluları tarihine göre Sencer zamanında Atabeyler İl Deniz, Ay Aba, İl Arslan arasında barış yapılması ve Sultan adına para basılması, hutbe okutulması üzerine Sencer onlara ikta'da bulundu. Sultan Kirman emirinin oğullarını barıştırdı. Azerbaycan ve Irakı Atabey İl Deniz idare ediyordu. Orada Selçuklular adına bağımsız gibi hareket etmekte, kumandanlara ve beylere topraklar ikta etmekte idi. Rükneddin Tuğrul Irakı ve Rey'i Harzemlilerin istilasından kurtardı. İsfahanı aldı ve orasını bu savaşta hizmeti olan Ferec ül-hâdim'e ikta etti¹⁴⁸.

Geniş mikyasta iktalar Tuğrul bey ve Alp Arslan zamanında başlamıştı. Fakat yeni Oğuz beyleri geldikçe onların yerleşmesi, sürülerine otlak bulunması için iktalar çoğaldı. Ravendî'ye göre Melikşah devlette ileri gelenlere (Hass kullarına) Şam vilâyetinin uzak bölgelerinden ve deniz kıyılarından ikta'lar verdi. Halep, Aksungura, Urfa İmadüddevle Buzcan'a Musul Çekirmiş'e verildi. Melikşah Türkistana dönerek Semerkand'i aldı, Uz Kent'e gitti. Hitay ve Hotan sınırına kadar her şehre vali ve ikta sahibini görevlendirdi. Yeni kaideleri, hoş gitmeyen kanun-

ları kaldırdı. İsimleri Divan Sicil'lerinde kayıtlı her zaman yanında olan ordu (Türklerden ibaret hassa ordusu) 40.000 atlı idi. Onların ikta'larını tayin etti. Her gittiği yerde ulufe ve nafakaları hazır olsun diye bütün eyaletlere gereken paraları dağıttı. Hicaz yolunu ve çeşmelerini yaptırdı. Bu yolda gümrük ve başka vergilerle muhafız ücretlerini kaldırdı. Haremeyn emirinin her hacıdan yedi kırmızı dinar almaması için ona da yetecek ikta verdi. Fakat ikta vermek hakkı yalnız devlet otoritesini temsil eden Sultanındı. Bu kaidiye bozanlara karşı tedbir aldı. Kazandığı-büyük siyasî nüfuza rağmen Nizamülmülk ikta işine karıştığı için: «Sen bana danışmadan iktalar veriyorsun, vezirliği senden alacağım» demişti¹⁴⁹. (Fakat buna vakit kalmadan Nizamülmülk bir Batınî tarafından bıçaklandı). Yine Ravendî'ye göre Sultan Sencer kumandanlara, boy beylerine iktalar vermede devam etti. Böylece Türk dünyası için iki büyük tehlikeyi, İranlı Batınî'lerden ve hanedan içinden veya Türk kumandanlardan gelen darbeleri önlemeğe çalışıyordu. Irak şehirlerinde ve memleketin mühim yerlerinde Hass'lar dağıttı, toprak vergileri aldı. Hutbesi Kâşgar sınırından Yemen uçlarına kadar okundu. Fakat bu bolluk ve emniyet teşkilâtı içinde devlet Emirleri isyan ettiler; kanuna, töreye aykırı harekete başladılar. Müslüman olmayan Hitay Türklerinin hududu geçtikleri sözü üzerine yola çıktı. Devamlı isyan halinde olan Karluk Türkleri Hitay'lıları yardıma çağırdılar. Hitay İlhanı Maveraünnehir'i ele geçirdikten sonra Harzemşah Atsız is-

146) İmadüddin İsfahani Irak ve Horasan Selçukluları tarihi, çev. Kıvımettin Bursalı, 1943.

147) Ebu'l Ferec (Bar Hebraeus) Tarihi ing. çev. Ömer Rıza Doğrul, C.I, T.T.K.

148) İ. İsfahani, zikredilen eser,

149) Ravendî, Râhat üs-sudur, C. I, sh. 126-131.

yan etti. Bir yıl sonra da Gurî meliki Hüseyin, Herat ikta'ı sahibi ve Sultanın Hacibi Ali Çetri isyan ettiler¹⁵⁰. Ardarda gelen ve Büyük Selçuklu imparatorluğunu temelinden sarsan bu isyanlar gösteriyor ki gelişi güzel kumandanlara ve beylere ikta dağıtmak, bir görüşe göre iktisadî refahı sağlamak siyasî huzuru temine yetmiyordu. Vakaa Bürokrasinin merkezî yönetimi baskı yaptığı ve verimi azalttığı için ikta sahiplerinin kendi bölgelerinde yaşayarak oranın onarılması ile uğraşmaları iktisadî bakımdan daha verimli görünüyordu. Fakat yeni yerleşmeğe başlayan bir yarı göçebe imparatorluğunda bu sistem merkezî iktidarı gevşetmeğe ve imparatorluğun parçalanmasına sebep oldu. Anadolu Haçlılarla, Bizansla, gürcülerle, hatta güney doğudaki Atabeylerle, v.b. devamlı müdafaa savaşları Vatan duygusunu uyandırdı. Boyların dağınık olarak bölgelere yerleştirilmesi, baş kaldırınların uzak yerlere gönderilmesi, feodalleşme hareketinin ortadan kaldırılması ikta'lardan beklenen faydayı sağladı. Vakaa Anadolu Gıyasüddin Keyhusrev II zamanında İlhanîlerin nüfuzu altına girmeğe başlamışsa da, iki yüzyıllık mücadele boşuna geçmişti. Anadoluya yeni gelen Oğuz boyları Türk yoğunluğunu artırıyor ve bu kuvvet-her şeye rağmen-Mogol baskısına karşı koyarak Uç beyliklerini ve onları birleştiren Osmanlı devletini kuruyordu.

Kutulmuş oğlu Süleyman'ın Marmara ve Ege denizi sınırlarına kadar feth ettiği Anadolu'da bir kısım köyler, o köyü kuran veya mülk edinen emirin, başbuğun adını taşımaktadır. Bazıları Türkmen boy ve uruglarının adını almıştır. Oğuzlar orada bir kısım Hıristiyan Türkleri buldular (Peçenekler, Kumandarlar, Guzlar). Hıristiyan kalsalar bile Türk geleneğini muhafaza ettiler (Muralt, *Chroniques byzantines*'e dayanarak M. H. Yinanç). Oğuzlar eski Ana

dolu şehirlerinde yerleştiler, Türk olmayan yerli halkın mühim bir kısmını müslümanlaştırırken Türkleştirdiler. Harab olan şehirlerin üzerinde veya yanında yeni şehirler kurdular¹⁵¹. Bizans ve Arap eseri olan eski kaleleri tamir ederek, genişleterek Türk şehirlerinde kullandılar¹⁵². İbn-i Bibî «Anadolu Selçukluları Tarihi»nde¹⁵³ Alâüddin Keykubad I in Gürcistan savaşlarındaki başarısı ile tanınan kumandan Kema-lüddin Kâmyar'ı, hükümet darbesi teşebbüsüne adı karıştığı için cezalandırdığını, fakat sonra affederek kendisine Kars civarında yeni topraklar ikta ettiğini yazıyor. Oğuzlarda boy beylerine toprak ikta'ı yakın zamanlara kadar gelmiştir. Hasluck, Reyhanlı aşiretinin Çapanoğluna bağ verdiğini, Cirit aşiretinin Adana valisine vergi verdiğini yazıyor. Fakat Reyhanlı aşireti kendi topraklarını ektirmek için fellahlar kullanırlar¹⁵⁴. Yine İbn-i Bibî'nin anlatığına göre Sultan Alâüddin, Melik Eşref ile Davud Şah arasındaki gizli anlaşmayı haber alınca bunu önledi. Davud Şah Sultandan af istemeğe geldi. Alâüddin duyduklarından hiç bahsetmedi. Akşehirdeki İlgin'ı ona ikta etti ve çocukları ile birlikte Akşehire gönderdi. Ertokuş Kegonya kalesini kuşattı ve aldı. Melik Muzaffer Davud oradan kaldırıldı. Şam sınırında Ramman ve Eshabı-Kehf civarında Erbsoy kasabasının mülkiyeti kendisine verildi.

* * *

150) Ravendt, Aynı eser, C. I, sh. 165-166 sh. 168-175.

151) Mükrimin Halli Yinanç, *Türkiye Tarihi, I, Anadolu'nun fethi*, sh. 181.

152) Nazmi Sevgen Anadolu Kaleleri, 1959, Ankara

153) İbn'i Bibî, *El Evamir ül Alaiyye*, türk. çev. N. Gençosman, Notlar F.N. Uzluç, 1941.

154) Hasluck, *Christianity and Islam in Turkey*.

Anadolunun fethi sırasında Selçuklu ailesinden bağımsız olarak küçük devletler kuran ve bazen Selçukluları tehlikeye düşüren Danişmentliler, Mengüçükler, Artuklular, v.b. nin Kılıç Arslan II tarafından güçlükler ortadan kaldırılması, siyasî birliğin kurulması, Bizanstan gelen istilâ tehlikesinin Myrioképhalon zaferi ile kat'î olarak ortadan kaldırılmasına rağmen Kılıç Arslan memleketi oğulları arasında 12 parçaya bölündü¹⁵⁵. Haçlılara, Bizansa, Musul ve Halep atabeylerine karşı sınırları savunmada, iç anarşiyi ortadan kaldırmada gösterdiği büyük başarı, yine kendisi tarafından mirası oğulları arasında bölme şeklinde engellendi. Bu da gösteriyor ki henüz devlet bütünlüğü ve bölünmezliği fikri ile devleti aile mülkü ve mirası sayma âdeti mücadele halinde idi¹⁵⁶ ve ikincisi birincisinin tam kurulmasına engel oluyordu. Ancak Alaüddin Keykubad I zamanında kardeş kavgaları sona erdi, siyasî birlik kuruldu. Hatta Selçuklu nüfuzu Anadolu dışına taşmağa başladı¹⁵⁷. Fakat bütün Asyayı sarsan Mogol istilâsı yüzünden başarı çok kısa sürdü. Yassı Çimen'de Celalüddin Harzemşah ordusunu mahveden Selçuklular Gıyasüddin Keyhusrev II zamanında Köse Dağ'da Moğollara yenildiler. O tarihten sonra Anadolu Selçukluları yavaş yavaş Moğolların vassalliğine girdiler, 13. yüzyılın büyük bir kısmında Anadolu Mogol nüfuzu altında kaldı. Selçuklu Sultanları daha uzun bir süre - hiç değilse resmen - tahtlarında oturdular. Fakat gerçekte Anadoluyu Mogol valileri idare ediyordu. Gıyasüddin II nin ölümünden sonra üç oğlu aynı zamanda tahta çıktılar. Üç kardeş adına aynı zamanda nöbet vuruluyor, altın ve gümüş para basılıyor, her üçü adına hutbe okunuyordu (1245). Fakat vezir Celalüddin Karatay'ın ölümünden sonra bu ahenk bozuldu. Anadolu Mogol nüfuzu gittikçe ağırlaştı. Toprak rejiminde, vergilerde, malî iş-

lerde Mogol teşkilâtı hüküm sürdü. Bu suretle Türkiye Tarihinde İlhaniler yıkılıncaya kadar sürecek ikinci bir devir başladı.

Mogol idaresinin tesirini anlamak için, Oğuz töresi ve İslâm hukuku esaslarına göre kurulmuş Selçuklu idaresinden ne derecede ayrıldığını köklerine giderek incelememiz gerekir. Tarih sahnesine 12. yüzyıl sonunda giren Moğollar sosyal bünyeleri bakımından Türk kavimlerinden farklı oldukları gibi, dilleri bakımından da Türkçenin uzak ve yakın lehçelerinden farklı bir dil konuşmakta idiler¹⁵⁸. Moğolların göçebe bir feodalizm örgütü vardı¹⁵⁹. Kabile kuruluşları ve kabilelerin birbirleriyle münasebetleri Oğuz boyları arasındaki münasebete benzemiyordu. Türklerde de her ne kadar Ak Kamık (Ak süyek) - Kara Kamık (Kara süyek) diye yüksek soylularla halkı ayıran bir sınıflama varsa da, bu sınıflama Moğollardaki kadar sert değildi. Halktan bir adam beylik alamazsa da en yüksek rütbelere çıkabilir. Beylik de başarı nisbetinde aileler arasında değişebilirdi. Gök Türk'lerde Kağan Türk Budun'unun atası, koruyucusu olarak görünüyor: «Aç kavımı doyurdum, yoksul kavımı bay ettim» diyor. Halkın çiftçilik yapabilmesi için

155) Tokat Süleymanşah'a, Niksar Berkyaruk'a, Elbistan Tuğrulşah'a, Kayseri Sultanşah'a, Sivas ve Aksaray Meliksah'a, Malatya Kayserşah'a, Ereğli Sencer'e, Niğde Arslan'a, Amasya Argun'a, Ankara Mesud'a, Burgulu Keyhusreve, Konya kendisine, Kuyulu Hisar Berkyaruk'a verildi. Divan sahibi Kutluğ İnanc Uğurlu Ulug bölgeler arasında birliği temin edecekti.

156) Batı Orta çağında da Charlemagne zamanında aynı bölünüş görülüyor.

157) Alaüddin'in kumandanlarından Emir Çoban Karadenizden Soğdak'ların ülkesine gitti, onları ve Hazarları haraca bağladı. Soğdaklar arasında İslâmlığı yaydı.

158) Hilmi Ziya, *Türkler ve Moğollar* (Dergah ve Anadolu Mecmuaları, 1922-1924).

159) B.Y' Vladimirov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, çev. Abdülkadir İnan, 1944.

Çiinden tohumluk, tarım aletleri getiriyor. Kağan halka yakın yaşıyor, Şölen'ler veriyor¹⁶⁰. Mogollarla ise halkla yüksek tabaka arasında bir vassa' senyör münasebeti vardır. «Ulus» timar ve malikâne demektir. Yalnız göçebe Mogollar buradaki toprak anlamına değer vermiyorlar; ancak halk ve insanlar anlamında kullanıyorlar. Ulus, bir timarın halkı demektir. Cengiz, bir oymağı sadık adamlarıdır. birinin tasarrufuna vermiş, timar böyle kurulmuştu (Reşidüddin Fazlullah, Cami üt-tevârih). Cengiz zamanında Unagan mogol köleler değil, derebeyine bağlı vassaller idi. Onlar Noyan mevkiine kadar çıkabilirlerdi. Batı Orta Çağı gibi toprağa yerleşmiş değilse de, burada yine bir senyör-vassal münasebeti vardı. Devlet (Ulus İrgen), onu kuran kimsenin (Han'ın) ve bütün sülâlesinin şahsî malı gibi görülürdü (Bu hal Türk göçebe devletlerinde de görülüyor). Bir soy, nasıl dalları olan uruğ'larla göçebe olarak yaşadığı belirli bir toprakta vassallere sahipse, yine bir yan halk - devletin de sahibi idi. Aynı soy belirli bir toprakta (Nutug) yaşasoyun başka erkek çocukları¹⁶¹ köbegün (şehzade) olarak tanınırdı. Timar sahibi olan bütün Köbegün'ler Mogol imparatorunun vasalları idi. Fakat bu timar sahiplerinin torunları da aynı timara sahip oluyorlardı. Mogol imparatoru mutlak hakim ise de, kendisini aile ve büyükler meclisi olan Kurultay seçiyordu. Cengizin soyundan olanlar imparatorluğun ortak sahibi idiler. Vassal ile senyör arasında sadaket yemini (la foi jurée) vardı. Bir timar, ulus (halk) ile nutuğ (toprak) dan ibaretti. Nökör, yani senyöre hizmet eden ile yüksek boylunun münasebeti mertebeli bir münasebetti. Nökör'ler gördükleri hizmete karşılık askerî başbuğlardan göçebe «oba» ları demek olan ağılları alıyor ve bunun senyörü oluyorlardı. (Gökalp Mogollardaki kara-ağul kelimesinden kara-

gol'un doğduğunu ve türkçede karakol olarak devam ettiğini söylüyor). Onlar aynı zamanda konup göçmek ve avlanmak için yetecek toprak da alıyorlar; oradan çıkardıkları askerle seferde orduya katılıyorlardı¹⁶². Mogolların askerî rütbeleri Arban (10 lik), Cagun (100 lik), Minglik (1000 lik), Noyan (10,000 lik) olarak sıralanıyordu. Kaanın kumandasında Köbegün'ler, onların kumandasında Tümen başı olan Noyanlar bulunuyordu¹⁶³. Bu sıkı hiyerarşi Mogol ordusunun başarısının başlıca sebebi idi. Fakat devletin bir aile mülkü sayılması da Mogol imparatorluğunun parçalanması sonucunu doğurmuştur¹⁶⁴.

Mogol devletlerinde (başlıca İlhanî'lerde) baş vezirin emrinde malî işlere bakan Divan, vilayetlerde vergi nâibleri vardı. Bu memurları merkez veya bölge idaresi gönderirdi. Fakat memurlar daima güvenilir kimseler değildi. «İrtikâb» sık sık görülen bir haldir¹⁶⁴. Mecd ülmlük Yezdi, sahib-i divan Cüveynî ile yiğeni Bahaüddin'i ihtilasta bulunmakla itham ediyordu. Vergi memurları köylülere baskı yaparlar ve işkenceye uğratırlardı¹⁶⁵. Gazan Han malî işleri düzeltmeğe çalıştı. Vergileri 1/10 arttırdı, böylece bütçe açığını kapamak istedi. Hayvan vergisi (kopçur) bir misli arttırıldı. Tamga ödeyecek olan şehirlilerin Tamgaları da bir kat arttı. Fakat, Gazan Han bu işin yürümiyeceğini anladı. Kopçur'u yarıya indirdi. Vergilerin keyfi olarak

160) Ziya Gökalp, Eski Türklerde İhtilâma Teşkilât, (Millî Tettebbular Mec. No. I)

161) B.Y. Vladimirov, aynı eser, sh. 133

162) Vladimirov, aynı eser, sh.

163) Bertold Spuler, İran Mogolları, çev. Cemal Köprülü, 1957, sh. 338.

164) B. Spuler, aynı eser, 341

165) Büyük Selçuklular gibi İlhanîler de bu parçalanmayı önlemeye çalıştırlarsa da başarı kazanamadılar. Cücen'den sonra kurulan Altın Ordu devleti Timur'un hücumu yüzünden parçalandı.

alınmaması için 21 Mart - 11 Nisan ile 12 Eylül - 22 Eylülde iki taksitte alınmasını tesbit etti. Hububat vergileri için sıcak soğuk iklimlere göre ayrı usuller koydu. Her köyde maden veya taş bir levhaya vergi miktarı yazılacaktı¹⁶⁶. Haracı toplayanlar, şahne Muzaffer Kutluğ'un uyguladığı gibi, aynı bir garnizonda yaşıyorlardı. Çünkü halk bunları sevmezdi.

Devlet hazinesi gelirin büyük bir kısmını teşkil ediyordu. Vassaf tarihi buna «Evkaf-ı hass» diyor. (*) Kâşanî'ye göre hükümdarın has toprakları devlet arazisinin 1/3 ü idi ve geliri çok büyüktü. Buna hükümdar hisseleri de (regal) katılacaktı. Hükümdarın mülk ve topraklarına Mogollar İncu diyorlardı. Buna bazen «İncuy'i hass» da deniyordu. Bu hazine idaresinin özel memurları vardı. Gelir özel bir kasaya yatırılırdı. Buna da «Tamga» denirdi. Şehir vergilerine aynı isim verildiği için iki gelir arasında bir münasebet olabilir.

Sorumluluk şuurunun kaybolduğu bir makine haline gelen büyük memur ordusunda idare gittikçe güçleşti. Önce hükümdar mülk'leri (Siyurgatmış) İlhanların kadınlarına, onların erkek kardeşleri ve oğullarına verilirdi. Sonra da devlet memurlarına, askerlere (Siyurgal) verildi. Vilayetlerin çoğunda böyle timarlar vardı. Bu yeri «mukataa» larla birlikte Mogolların eski «tevcih» leri de vardı ki, bunların çoğu tâbi devletlere aitti. Soydan gelen «mukata'a» lardan başka imparatorluk mülklerinin % desisi olarak iktalar verilmekte idi. Sorumsuzluk yüzünden bu mukataa sistemine ihtikâr karıştı. Vali veya başka memurlara borç para veren devlet alacaklıları buna karşılık bir toprak üzerinden «berat» alıyorlardı. Bu berat'larda da ihtikâr yapılıyor ve bunların fiatı inip çıkıyordu. Gazan Han bu gayrı meşru ticarete son vermeğe çalıştı. Askerlere para yerine toprak vermekle hazinenin yükünü azalta-

cağı. Buna «Mukataat» deniyordu ve Fars eyaletinde uygulanmıştı. Fars eyaletinin bazı yerleri o derece yağmaya uğramıştı ki, memurlar bunun için 7-8 senelik muafiyet tanıdılar. Olcaytu ve Ebu Said Bahadır zamanında yeni iktalardan bahsedilmiyor. 1336 da İlhanî devleti yıkılıncaya kadar bu durum devam etti¹⁶⁷.

İlhanî'lerin Anadolu toprak ve vergi işlerine müdahalesi Batu Han zamanında başladı. Baycu Noyan yarlıg getirerek Selçuklu hazinesinden gönderilmesi gereken paranın acele teslimini istedi. Gerek Baycu'ya, gerek Engürek ve Hoca Noyan'a boyun eğildi. Aynı zamanda tahta oturan üç kardeşten Alaüddin Mogollarla anlaşmak için Baydu Hanın yanına gitti. Konyadaki kardeşleri onu Kaana gönderdiklerine pişman oldular. Kaandan yarlıg getirerek sultanlık haklarını kaybedeceklerinden korktular. Fakat Alaüddin zehirletildi. Geri kalan iki kardeş uyuşmadılar ve birbirlerinin kuvvetini tükettiler. Mogollar Anadoluya hakim oldular. Baycu'nun kumandanlarından Hacı Noyın Türk köylerine ağır vergiler yüklüyordu. Selçuklu emirlerinden Nizamüddin ve Muinüddin Hacı Noyın'ı öldürmek için tertibat aldılar ve öldürdüler. Fakat Mogollar Nizamüddin'den şüphelenerek idam ettiler. Pervaneliğe Muinüddin Süleymanı getirdiler¹⁶⁸. Hülâgû zamanında iki kardeş-

(*) Tarih-i Vassaf Lahor 1927

166) B. Spuler, Aynı eser, 342-344 ve sh. 356-462. - Mogolların Anadolu idaresi zamanında «Tamga» kelimesi Osmanlı sitemine geçmiştir. Mogollar Uygur kâtipleri zamanında türkçenin tesirinde idiler. Sonradan Selçuklularda olduğu gibi İranlı kâtipler onların yerini alınca ordu tahrir defterlerinde farsca içine Türkçe kelimeler karışmıştır.

167) Spuler, Aynı eser,

168) Kerimüddin Mahmud Aksaraî, Mûsamere't ül-ahyar (Rum Selçuk devleti tarihi) Bu devre ait en etraflı araştırma Faruk Sümer tarafından yapılmış ve Selçuklu Araştırmaları Dergisinin birinci sayısında neşredilmiştir. Fakat biz burada yalnız bu ayrıncısten iki idarenin birbirine karıştığı devrin toprak sistemini ele almaktayız.

ten izzeddin İstanbuldan döndü, kardeşiyle anlaşmağa çalıştı. Kont Astabl'i beylerbeyliğe getirdi. İki kardeş saltanat ihtiyaçlarını karşılamak için Hülâgû hazinesinden ödünç para aldılar. Memleket emirleri ve tümen beylerine masraflar yaptılar. Her yıl gönderilecek vergi şöyle tesbit edildi : 20 tümen para, 5000 parça ecnas, 3000 zerkûbi, 5000 baş iğdiş atı, 5000 ester. Buna göre yarlıg yazıldı. Tuğracı başı Şemsüddin Hülagû'nun ziyaretine gitti. Selçuklu memleketinde Mogol elçilerinin aylıklarını arttırmak yolunu açan bu adamdı. Sultanlar gibi Baba Şemsüddin İlhan hazinesinden ödünç vezirlik dirliği olarak da Kastamonu vilâyeti gelirlerini aldı. Halk üzerinde baskısını arttırdı. Baba Şemsüddin'in ölümünden sonra Selçukluların tanınmış devlet adamlarından Sahip Fahrüddin Ali vezirliğe getirildi. Memleket işlerini oldukça iyi idare etti. Fakat Muinüddin Pervane'nin iki yüzlülüğü ve hainliği bu başarılarından beklenen neticelerden faydalanmağa engel oldu¹⁶⁹.

Kılıç Arslan IV zamanında Anadolu idaresinde toprak işleri yeni bir yöne girdi : oldukça bağımsız hareket eden bu son Selçuklu Sultanı zamanında (1264) bir çok Anadolu toprakları özel mülk haline kondu. Sultan bunlara Menşur verdi¹⁷⁰. Bu suretle Selçukluların son zamanlarında özel mülkiyet mirî topraklar aleyhine gelişti. Osman Turan'ın araştırmasına göre : «Olcaytu zamanında (1310) Ahmed Lâkuşi Anadoluya vezirlikle gönderilmiş, o da Divan'a ait mülk'leri mansıb sahiplerine satmış. Bu suretle hem hazineye gelir temin etmiş, hem de özel mülk sahipleri kendi topraklarına baktıkları için memleket imar edilmişti»¹⁷¹. Fakat yine Kılıç Arslan IV zamanında toprak idaresinde ve vergilerdeki değişiklik, Mogolların kurdukları «Dalay Divanı» denen idarenin baskısı Anadolu'nun batısında Türkmen beyliklerinin Mogollara karşı direnmelerine sebep oldu. Her

ne kadar Mogol idaresi tesiriyle¹⁷² Aksaraî bu hareketleri «isyan» diye karşılamakta ise de, gerçekte Türk beyleri Mogol baskısına ve bu baskının himayesini gören büyük mülk sahiplerinin kötü idaresine karşı koyuyordu. Kılıç Arslan IV Türk beyleri ile Gâvle kalesi önünde savaşa girdi, onların Konyaya yürümesini önledi.

Alınan tedbirlere rağmen bu sırada yeni bir karışıklık baş gösterdi. Ankara ve Çankırı tarafından Ali Bahadır isyan etti ise de bozguna uğratıldı. Onun teşviki ile Anadoluya saldıran Bizans kuvvetleri ayrıca iç buhranına sebep oldular. Kırşehir emiri Cacaoğlu Nureddin isyan eden Emir-ahur Esedüddin'i Aksaray'da yendi ve kuvvetlerini dağıttı.

Gıyasüddin Keyhusrev III zamanında Mogolların işe karışması ile vilâyet vergileri dört bölüme ayrıldı¹⁷³ : 1) Tübek :servet ve kazanç vergisi, 2) Naalbeha : asker masrafına yardım, 3) Mali bam : bina vergisi, 4) Malî berzek : ekin ve toprak verimleri vergisi. Bu dört kalem dışında hiç bir fazla vergi istenmeyecek, uç taraflarının gelirleri saltanat makamına gönderilecekti. Aksaraî'nin anlattığına göre yeni kurulan bu düzen bir süre için eski Selçuklu Sultanlarında olduğu gibi Oğuz töresini canlandırdı. Cuma sabahları halka şölenler verildi. Bilginler arasında sosyal düzene ait tartışmalar ve konuşma-

169) Aksaraî, Müsameret ül - alıyar, sh. 152

170) İbn-i Bibî, El Evamir ül Alâiyye, Çev : N. Gençosman, 1941

171) O. Turan, Türkiye Selçuklularında toprak hukuku : Mirî topraklar ve hususî mülkiyet şekilleri (Belleten, sayı 47, 1948)

O. Turan, Le droit terrien sous les seldjoukides de Turquie (Revue des Etudes Islamiques, 1948)

172) Mahmud Aksaraî'nin bu sözlerinde Mogollara tam taraftar olduğu söylenemez.

173) Aksaraî, aynı eser sh. 172 176

lar oldu. O sırada şeyhül-islâm Fahrüddin Konevî zamanın en büyük fıkıh bilgini idi¹⁷⁴. Vilayetlerde de tanınmış bilginler Kadılık görevi görüyorlardı.

Fakat bu düzen uzun sürmedi. Fahrüddin Ali'nin işinden alınması ile başlayan dirliksizlik her tarafa yayıldı. Valiler, başına buyruk harekete başladılar. Hatir oğlu isyanı Selçuklu Sultanının tahtını sarsacak dereceye geldi. Asîler Karaman oğulları ile uç beylerinin askerini çağırdılar. İsyanın ağırlık merkezi Niğde idi. O sırada İlhanî'lerle Altın Ordu devletinin arası açık olduğu gibi Kıpçak kölemenlerinin Mısırda kurdukları Memlûk devleti ile Altın Ordu devleti İlhanî'lere karşı birleşmekte idi. Fakat birbirinden çok uzak olan bu iki devleti bağlayacak biricik yol denizdi ve o da Bizanslıların elinde idi. Bundan dolayı iki kuvvet Bizansla anlaştılar¹⁷⁵. Memlûk Türk hükümdarı Melik Zahir Baybars bu durumdan faydalandı. Anadolu'da Mogol baskısını kaldırmak için Elbistan civarında Muinüddin Pervane'den yardım gören Mogol ordusunu şiddetli bozguna uğrattı. Devlet işlerini yoluna koydu, bütün görevlileri işinde bırakarak Mısır'a döndü¹⁷⁶. 1277 de olan bu vakalar Baybars tarihi ile Aksaraî'de hemen aynı şekilde anlatılmaktadır¹⁷⁷.

Anadolu mültezimlerinden Kızıl Hamid Aksaray'a gelerek ağır ve keyfi vergiler topladı. Fakat Mogol şehzadesi Kongurtay Aksaraya baskın yaparak Kızıl Hamid ve adamlarını öldürdü. Yeniden vezirliğe getirilmiş olan Sahip Fahrüddin Ali de Kızıl Hamid'in bir çok taraflara dağılmış soyguncu adamlarını takip etti. Gıyasüddin Mesud II zamanında (1280) Mücirüddin Mehmed Anadolu vezirliğine getirildi. *İncü* (malikâne) vergileri ile İlhanlık hazinesine ayrılmış olan mukataa resimlerini topladı. Mogollar Elbistan bozgununun öcünü almak için Mengû Timur ku-

mandasında bir orduyla Şam ve Mısır üzerine yürüdülerse de Hums yakınında bozguna uğradılar.

Mogolların Anadolu'da malî baskısı tekrar başlamıştı. Sultan nâibi, beylerbeyi ve vezir bu baskıyı önleme çaresi bakımından anlaşıyorlardı. Hazinesin elli yıldır birikmiş altın ve gümüş parası Mogolların yüklediği ağır masraf yüzünden yağmaya gitti. Sahip Fahrüddin'in Devele Karahisar'daki hazinesinden 400,000 dirhemlik para Erzincana gönderildiği halde Mogol şehzade ve başbuğlarının yaptıkları masraflara yetmiyordu. Aksaraî'nin ifadesine göre «Mogol ordusunun ihtiyaçları için sayısız para verilmesine karşı, baharda yakacak mum bile kalmamıştı». Ödünç para bulmağa mecbur oldular¹⁷⁸. Anadolu'ya Kazvinli Fahrüddin gönderildi. Gelir gemlez vergileri attırmak istedi. Halk arasında hoşnutsuzluk yarattı. Kazvinli yanında bir çok Tebrizli, Hemedanlı, Iraklı, İsfahanlı, Horasanlı, Kerçli, Merendli, Nahcivanlı İran memurları getirmişti. Bunlardan kimisini mültezim, kimisini nâib ve hâcib tayin etmişti. Müstevfi'lik görevini kardeşi Cemalüddin'e, Pervaneliği öteki kardeşine vermişti.» Aksaraî'nin anlattığına bakılırsa Kazvinli'nin, pek önemi yoktu. Asıl yük Mücirüddin'in üzerinde idi. Fakat Kazvinli para biriktirmek için çok uygunsuz çarelere baş vuruyordu. Vergi toplatmak bahanesiyle vilâyetlerin bağ ve haraçlarını yağmaya verdi. Beş toğara kat-

174) S. Konevî'nin babası Mecdüddin İshak, Alaüddin Keykubad zamanında Anadolu'ya verleşmişti. Konevî aynı zamanda İbn Arabî'nin yetiştirdiği büyük bir sufi idi.

175) Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin*, trad. Gouillard, 1969, pp. 482-484

176) *Baybars Tarihi*, türk. çev. Şerefeddin Yaltkaya, 1941, sh. 84 - 92

177) *Aksaraî*, sh. 190-192

178) Kerimüddin Aksaraî aynı eser türk. çev. : Nuri Gençosman, 1943

lanamayan yerlere 50 togar, 5000 altın vergisi olan vilayete 50,000 altın yükletiliyordu. Bu yüzden eski vergi usullerindeki karışıklık başladı. Anadolu'nun malî durumu sarsıldı. Öşür olarak, önce belirtilmiş miktara razı oldukları halde vergi alınamaz oldu. Sonunda 1/5 ölçüsünde vergi usulü yeniden uygulanmağa kalkıldı ise de bundan da fayda görülmedi. Önceden ayrılmış iltizamlar sonra daha kötü sonuçlar verdi.

Vergi için vilayetlere gönderilen memurlar Divan işlerinden habersizdi. Elleriindeki defterlerde yazılı «cizye» kelimesinin ne demek olduğunu anlayamamışlardı. Halbuki cizye Anadolu'nun müslüman olmayanlardan alınan en büyük gelir kaynağı idi. Aksaraî'ye göre Mücirüddin Emirşah işlerin çıktırından çıktığını görünce Anadolu'nun iki iltizam bölgesine ayrılmasını, her birinin bir vezir yönetimine verilmesini düşündü. Mogol beyleri de bu düşünceyi beğendiler. Mogol yargıcılarından sonra gönderilen Aksaraî'ye göre «âdil ve olgun» Samagar kötülükleri önlemeğe çalıştı. Yargıcıların Anadolu özel mülklerini geri almak için ferman getirmeleri¹⁷⁹ halkın, yani özel mülk sahiplerinin hoşnutsuzluğunu arttırmıştı. Mülk sahipleri kanunu kötüye kullananların ortadan kaldırılmasını istiyorlardı. Yargıcılar zulümlerini daha ileri götüremediler Keyhatu Kaanlık tahtına çıkınca 1292 de Anadoluya geldi. Bu sırada Selçuklu prensi Rükneddin Kılıc Arslan uç tarafında harekete geçti. Keyhatu gelir gelmez Kılıc Arslan Kastamoniye gitti. Vilayet Türkleri de ona yardım ettiklerinden bütün çevre eline geçti. Fakat ilk başarılarının büyüklüğüne ve tabiat şartlarının yardımına rağmen sonunda yenildi.

1292 ye kadar *Dalay* vergileri Hasan beyin, *İncu* iltizamları Baycu'nun üzerinde idi. İlhanın yarlığı gereğince memleketin korunması, toprak ve ver-

gi işleri İsfendiyar ile İl Basar'a bırakıldı. İncu ve Dalay gelirlerinin toplanması için müstevfiler tayin edildi. Şimdi bir hakim yerine iki hakim, bir yargıcı yerine¹⁸⁰ iki yargıcı, bir müstevfi yerine dört müstevfi tayin edildi. Bir yazıcı yerine sekiz yazıcı, bir kâtip yerine on kâtip olmuştu. Her biri ötekini işine karışıyordu. Aslında hepsi kendi çıkarına bakıyordu. Divan işleri bu kalabalık elinde karışık hale gelmişti. Hiç kimse hesapları düzene koymuyordu. Yargı emirleri önce vilayet mutasarrıflarına büyük sertlik gösterdiler. Fakat sonra gevşediler. Aksaraî'nin ifadesine göre «Baydu İlhan tahtına geçince tâbi memleketlere elçiler gönderdi. Onlar öyle ağır vergiler getirdiler ki halk bu halden bezdi. Ahalî mağaralara çekildi.» Ancak yine Aksaraî'nin kaydına göre Gazan Han zamanında durum düzelmeye başladı. Toğçar bir süre Anadoluyu ele geçirme hırsına kapıldı. Tokat'da halkı ağır vergilerle ezdi. Tiflisli Kemalüddin'in koyduğu iltizamlardan biri ekinlerden alınacak öşür (1/10) hisselerinin ölçülüp anbarlara götürülmesi idi. Bunların naklinde bir çok yolsuzluklar yapıldı. Bu hal memleket gelirini azalttı. Çiftçiler yüklenen angaryaların ağırlığından yurtlarını bırakıp kaçma zorunda kaldılar. Müstevfi Şerefüddin Osman kendine ayrılan yerlerin iltizamlarını toplatmak için Niğde tarafına gitti ve yağmalama yolunu tuttu. Kırşehirde zulüm ve iftiraya baş vurdu. Vilayette Tekke şeyhleri yüklenen vergileri ödeyebilmek için Zaviyelerini rehine koydular¹⁸¹.

Vezir Cemalüddin'in iltizam bölgesi Diyarbakırdı. İşleri bir kaç hileci âmile bıraktı. Bunlardan biri İsfahan-

179) Kerimüddin Aksaraî aynı eser, türk. çev. : Gençosman, 1943

180) Aksaraî metninde «yargıcı» ve «yazıcı» kelimeleri vardır.

181) Aksaraî, aynı eser,

lı, biri Hemedanlı idi. Vilayetin salma işlerini o kadar arttırdı ki halkın elinde bir şey kalmadı. Üçüncüsü Hotanlı idi. Vilayet maliyesine baskıncı gibi saldırdı. Sahip Cemamüddin bunları sorguya çekmek istedi. Amiller vezire rüşvet vaad ederek kendilerini başka tarafa naklettirdiler.

Bu sırada Mogol beylerinden Ayacı (Apacı) ve Bay Timur Gâvle kalesini kurtarmak için Konyaya gittiler. Avcı Kaya denen yerde çadırlarını kurdular. Divan yaparak Aksara'nın elindeki hazineye ait defterleri istediler. Tarihcinin ifadesine göre maksatları Büzürk ve Altın Damga Divanlarının Beratları gibi bütün vergilerin değiştirilmesi ve bunların masrafa mahsup edilerek halkı zarara sokmaktı. Tam bu sırada bir fırtına çıktı, çadırların iplerini kopardı. Hazineye ait vergi evrakı ve dosyaları havaya uçtu. Hiç bir sorgucunun sorgusuna yer kalmadı. Deftersizlik yüzünden borçlular ve alacaklılar arasında itiraz kapıları da kapandı.

Mülk sahiplerinin elinde bulunan mülkleri almak için Anadoluya Mogol yargıcıları geldi. İlhanlığa şikâyetler oldu. Gelen yarığa göre yine eskisi gibi 60 tümenlik yer bir kesime bağlandı. Mülk sahipleri bu vergileri gönderecek ve malları yine kendilerinde kalacaktı. Böylece Ahmed Lâkuşî'nin gönderilmesi ile hazineden fertlere, mansıb sahiplerine satmak üzere özel mülkiyet fertlerin elinden alınarak yine mirî topraklara katılmak isteniyordu. Fakat bu değişimde hedef Mogolların elinde bulunan Anadolu'da Mirî topraklardan kendilerinin faydalanmaları idi. Halkın şikâyetleri yüzünden bu ikinci değişim tam uygulanamadı. Vilayetlerin bir kısım mahsulleri hazineye, bir kısmı mutasarrıfların (possesseur) geçimine ayrıldı. Gazan zamanında yeni yarığlar yazıldı. Müstevfi Tebrizli Şe-

refüddin Osman iltizamlardan en önemlisini aldı.

Anadoludaki mülk sahiplerinin «gasb suretiyle» elde ettikleri iddia edilen¹⁸² akarları geri alınacak, 3000 çift öküzle işletilen topraktan ordu ve hasa ihtiyacı için 300,000 ölçek ekin temin edilecek, ayrıca eski resim ve vergiler de aynen alınacaktı. Fakat böyle tehlikeli bir iltizamın yönetiminde yalnız ona güvenmediklerinden, başka mansıb sahiplerine de verdiler. Şerefeddin Osman bir şehir veya vilayet bölgesini ele geçirmek, oradaki mülk sahiplerinden geri alacağı yerleri meydana çıkarmak ümidiyle öteki devlet büyüklerine önyak olmak istedi. Geri alınacak toprakların her «çiftliği» nin parası¹⁸³ 100 dinara satıldığına dair Altın Damgalı beratlar yazıldı. Mogollar ve onlara bağlı İranlı memurlar memlekete gelir gelmez bu mallara el koydular. Fakat umdukları şeyi elde edemediler.

1299 başında Hoca Vecih diye tanınan Nizamüddin Yahya İlhan yarığı ile Anadolu'ya gönderildi. Kendi masrafları karşılığı çiftçilerle uyruklular elinde bulunan her «çiftlik» toprak için geçer akça bir gümüş dinar alacaktı. Reşidüddin ve Sa'düddin Hoca Vecih'in Divan vezirliğine getirildiler. Bunlar «çiftlik başına alınacak bir dinar verginin kolay bir vergi olduğunu» sanmışlardı. Yanlarında Horasanlı, Nisaburlu Haciblerden, Kûhistanlı tahsilدارlardan, Sâveli, Kirmanlı âmillerden, Mazendranlı, İsfahanlı asker başbuğlarından kalabalık bir alay vardı. Anadolu hakimlerinin tasarrufunda olma

182) Lâkuşî'nin Mirî toprakları fertlere satmasına ve bu suretle doğan özel mülkiyete gasb denemez. Ancak Mogolların ve getirdikleri İranlı memurların gasb suretile mülk edindikleri de vardır.

183) İki öküzle işletilen bir toprak parçasına «çiftlik» deniyor. Cl. Cahen bunun çift farsca kelimesinden geldiğini söylüyor.

yan, vergisi ancak 2000 veya 3000 dinar tutan yerlerden «hassa» masrafı için 50,000 dinara yakın para topladılar.

Lâkuşi tekrar Anadolu'ya gönderildi. Fakat kötü şöhreti olduğu için Han elçisi olan İrençin'e yanaşmak istedi. Vilayetlerden topladıklarını onunla paylaştı. İrençin de zulüm yapmağa başladı. Vilayetlerin îmarı, vakıf müesseselerinin onarılması gibi işler bu adama göre lüzumsuz şeylerdi. O sırada tarihçi Kerimüddin Aksaraî meşhur Alaüddin Kervansarayını tamir ettirmiş, tam o sırada tesadüf eseri olarak asîlerden İlyas adında biri Kervansaraya sığınarak orada bir süre dayanmış ve yollar kapanmıştı. İrençin'in adamlarından Şenkit bu tamiri bahane ederek Aksaraî'yi suçladı: «Kervansaray tamir edilmemiş olsa idi İlyas da oraya sığınmaz, bu kadar Mogol kanı dökülmezdi» dedi. Müslümanlıkta bir evkaf mütevellîsi için memleket vakıflarını bakımsız bırakmak nasıl bir hiyanet ise, İrençin zamanında bunları onarmak da öyle bir suç sayılıyordu.»

Osman Turan Selçuk vakıflarına ait araştırmalarında «arzı sultanî» ve ikta topraklarına da «arazi'î iktaiyye» denildiğini, Mogollar zamanında «arzı Dalay» adıyla bu Mirî toprakların devam ettiğini söylüyor¹⁸⁴. Her halde Mogol salgını Anadolu için karanlık bir devir olmuş, gerek Mirî toprakların satılmasında, gerek «gasb» iddiasıyla özel toprakların geri alınmasında buhranlı zamanlar geçirilmiş ve toprak rejimi esaslı surette sarsılmıştır. Faruk Sümer bu sarsıntının Anadolu Türkmenlerinde Mogollara karşı şiddetli millî bir savunma hareketi doğurduğunu ve Selçuk Sultanlarının Mogol valileri elinde oyuncak¹⁸⁵ oldukları sırada yer yer mücadelelerle, hiç değilse batı, güney ve kuzeyde beylikler kurarak hakiki Türk kültürünü geliştiren bir devir açtıklarını anlatıyor¹⁸⁶. Bu kuruluştan az sonra

Anadoludan geçen İbn'i Batûta memleketin yer yer beylikler ile kalkınmış refahlı durumunu öğerek tasvir ediyor: «Rum beldelerindeki Türkmenlerin her şehirde teşkilatları vardır. Zorbalığa engel oldukları gibi eşkiyalığa, zulme karşı koymaktadırlar. Sanat sahibi bekâr gençlerin aralarından seçtikleri kimse, Ahi olup bu derneğe Fütüvvet derler. Başkan bir Zaviye kurar. Arkadaşları gündüz çalışır, ikinci vakti kazandıklarını getirip ortaya korlar. O gün şehre bir konuk gelmişse Zaviye ye alınır, gideceği vakte kadar orada ağırlanır» diyor¹⁸⁶. İbn'i Batûta Alanya'da karaya çıkarak Antalya, Burdur, Gölhisar, Lâdik, Muğla, Milas, Lârende, Konya, Aksaray, Erzincan, İznik, Bursa, Modurnu, Bolu, Kastamonu de Ahi'ler veya devlet başkanı beyler tarafından nasıl karşılandığı, bu bölgelerdeki sosyal gelişmeye dair uzun bilgi veriyor, Aksaraî'nin Selçuk tarihinde Mogolların takibine uğrayan ve öldürülen Ali paşa ile kardeşi Ahi Ahmet için verilen bilgi açılan bu yeni devrin Mogollarla son çarpışmalarını göstermektedir¹⁸⁷. İbn'i Batûta Karaman oğullarından, Aydın oğullarından, Bursada Osman oğlu Orhan beyden, bu şehirlerde gördüğü canlılıktan, zenginlikten, kadınların başka islâm ülkelerinden farklı olarak yüzlerini örtmedikleri ve konuklara yemekte hizmet ettiklerinden» hayret ederek bahsediyor¹⁸⁸.

184) Osman Turan, zikredilen makale-Ayrıca: Selçuk devri Vakfiyeleri adlı makaleleri (Belleten sayı : 42 ve 44)

185) Faruk Sümer, Anadolu'da Mogollar (Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I, 1969)

186) İbn'i Batûta Seyahatnamesi, C. I. Şerif paşa tercümesi

187) Aksaraî, İrençin'in himaye etmesine rağmen Şenkit'in Ali paşa ile Ahi Ahmed'i öldürttüğünü yazıyor. Paşa ünvanı o zaman «baba» yerine Horasan dervişlerine veriliyordu, Aşık paşa ve beş oğlu «paşa» diye tanınan dervişlerdi. Sonradan devlet rütbesine ait ünvan olmuştur.

188) Aşık paşa zade tarihi, Ali bey neşri, 1332, sh. 25

Bununla beraber Mogollar 14. yüzyılın ilk yarısına kadar Anadolu'da tam çekilmiş değillerdi. Aşık Paşa zade şöyle anlatıyor¹⁸⁹ : «Şimdiki hinde dahi anlardan vardır. Çavdarlı derler. Osman Gazi Göğe gazasına gittiğinde Çavdar tatarı Karacahisarın pazarına şğırtmışler. Orhan Gaziye haber etmişler kim tatar, pazarı urdu. Oynaş Hisarında buluştu gözaçtırmadı, tatarları kavradı, aldığı döktürdü. Osman Gazi ider : oğul, komşudur. Bu zalim ve hem müslümandır kendüye and verilim, varsun vilayetine gitsün.» Bu vakalar Yıldırım zamanına kadar sürmüş, Timur'un Anadolu'ya hücumu üzerine ikinci bir Mogol saldırışı başlamış. Fakat Timur imparatorluğunun çabuk yıkılışı ve Anadolu'ya türkmenlerin yoğunlukla gelişi bu saldırışı önlemişti.

Mogollar kolay türkleşemediler. Fakat Cengiz'in başarısında ordusundaki Türk kabilelerinin büyük rolü vardı. Divan'da Uygur kâtiplerini kullandı. Onlar Uygur harfleri ile Türkçe yazıyorlardı. Bu yüzden Cengizin oğullarından Çağatay'ın Türkistanda kurduğu idarede Türkçe hakim oldu. Türkistan Türkçesi «Çağatay» lehcesi adını aldı¹⁹⁰. İlhanîler İranda İranlı kâtipler kullandılar ve resmî ordu dili farsca oldu. 14. yüzyılda Türkistandaki Mogollar (yani hanedan ve mahdut kabileler) türkleştiler. Timur, her ne kadar soyca Mogol ise de Türk memleketinde türkleşmişti. Batı Türkistanda (Maveraünnehir) Ceyhun ve Seyhun'un eski kanallarını tamir ettiği gibi yeni kanallar açtırarak iki nehir arasında su tesisleriyle tam verimli hale koydu. Timur'un sulama işleri nüfusu arttırdı. Zeki Velidi Togan'ın Kâbü'l kütüphanesinde gördüğünü söylediği Fasl-al-Hıtab adlı yazarı bilinmeyen eserde vakf edilmiş yeni topraklara ait Vakfiyelerin bir kısmı toplu bulunuyormuş¹⁹⁰. Bu kitabın rivayet halinde kalmayarak fotokopisinin yapılması ve yayınlan-

ması işi tarihçilerimize düşmektedir. Bu bölgenin imarından sonra bir çok türk şehir ve kasabaları civarındaki bağ, bahçe ve bostanlara ait bilgiyi Mu'cem ül-Büldan'da¹⁹¹, İstahrî ve Makdisî'nin eserlerinde buluyoruz. Bu devirde Timur ve torunları idaresindeki Türkistan artık Mogol sisteminden çıkmış bulunuyor.

Anadoluda yeni Türk beyliklerinin gelişmesinde mülk ve vakıf sistemleri yanında Dirlik sisteminin de iskân işinde büyük rolü oldu. Dirlik sahibi, mülk sahibi gibi her hangi bir yeri kendi dileğine göre işletmemektedir. O bir asker ve devletin memuru sıfatıyla kendi bölgesindeki köylülerin toprağı iyi işlemelerine bakacak, toprak ve vergi işlerini düzenleyecek, köylüden alınması gereken vergiyi alacaktır. Görevlerini iyi görmeyen köylülerin toprağı elinden alınarak başkalarına verilir. Fakat dirlik sahibinin uygunsuz hareketi olursa, onun da dirliğı alınır başkasına verilir. Dirlik sahipleri kendilerine mahsus toprağı kullanabilir. Bunun dışında çiftçilere mahsus toprağı tasarruf edemezler. Timar, Zaamet ve Has derecelerine ayrılan, Osmanlıların Mirî toprakları büyük memurlar idaresine verdikleri devirle Türk tarihinde toprak rejimi yeni bir devre geriyor¹⁹². Bu değişme toprak ve İdaresine mahsus olmayıp Osmanlı im-

189) İbn'î Batûta, C.I,

190) Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihi-ne Giriş, C.I, 1946, sh. 78-79. - Togan bu kanallardan Tafcağay, Tas Arık, Avar, Üç Tepe, Oul Tepe, Akkaş, v.b. adlarını veriyor.

191) Yakut al-Hamavî, Mu'cem ül Buldan, C.I de Esfıcab, Uzken, Bedehsan, Basasagun Esrusne, Bencikend, Belkh So'd Semerkand, Semirkend, v.b şehir ve kasabaları göröllüyor; Sogd için «suları bol, ağaçlıklı, kuşları renkli, bağ ve bostanları zengin bölge» diye bahsediyor. Buhara ile Semerkand arasında bir çok kasabann adını vermektedir. Semerkand de Sogd'un büyük binaları vardır, ziraat zengindir, mezraaları ve otlakları boldur, sarayları vardır diyor. Hazar Hakını savaşta oraya kadar gelmişti.

192) Bu yeni devir için Ö.L. Barkan'ın araştırmalarına bakınız.

paratorluğunun yeni bir sosyal bünye kazanmağa başlamasından ileri gelse gerektir. Bu devrin köklerinin ne zamandan başladığını kesin olarak bilmiyorsak da gelişmiş şekli Mustafa paşa tarafından Netaic ül-vukuat da tesbit edilmiş¹⁹³ ve bu sistem bozulmağa başlayınca ilk siyasî-sosyolojik tenkit Koçu Bey tarafından Layiha şeklin de yazılmıştır¹⁹⁴.

Bu makalede eski Türk-Selçuklu sosyal bünyesinin doğurduğu toprak rejimi ile ondan nasıl bozulmağa başladığını, Selçukluların son devrinde ayrıncı sistemden iki sistemin karışmasından doğan buhranı ele aldığımız için, yeni bir devir olan Osmanlı imparatorluğu sosyal bünyesine ve ondan doğan toprak idaresine girmeyeceğiz. Fakat bu iki devir arasında süreklilik olup olmadığı konusuna dokunacağız. Bu konuda Osman Turan Anadolu Selçuklu devleti parçalandıktan sonra Mogol devrinde de Mirî toprak ve özel mülkiyetin devam ettiğini ve Osmanlılar Anadolu beyliklerini ele geçirdikçe, onlardaki toprak sistemini devam ettirdiklerini göstererek, büyük bir nisbette, süreklilik olduğunu söylüyor¹⁹⁵. Claude Cahen ise, esasta O. Turan'ın fikrine katılmakla beraber «türkmen beylikleri hem Bizansa hem iç Anadoluya doğru genişleyerek kuruldu. Belki de Osmanlı imparatorluğu onlarda bir çok özel mülk sahipleri buldu, onları tinarlılar halinde kullandı» diyor. Ve Köprülü'nin Osmanlı müesseselerinde Bizans müesseselerinin mirasını gören Avrupalı tarihçilere ait eski bir kanaate hücumunu doğru bulmakla beraber, «arızî bir süreklilik Fatihler aristokrasisi ve hükümet organlarındaki süreksizlik ile çekişme halinde değildir» diyor. Onca «Osmanlılara Selçuklular vasıtasıyla geçmiş bir Bizans mirasından kaçınmak güçtür. Çünkü Anadolu'daki Osmanlı toprak vergisi ile Bizans paroikoi'si arasındaki tam uyurluğa şaşmamak kabil değildir. Her

ikisinde de toprak birimi ve malî birim iki öküzle çekilen bir sabana sahip köylünün alabileceği birim demektir. (Daha önce söyledik) vergi bu birim üzerinden ödenen sabit bir miktardır ki her iki sistemde de çok refahlılar dışında bir birim, bir yarım birim ve hiç bir şeye sahip olmayanları diye vergi dereceleri ayrılıyor, Cl. Cahen «buna otlaklar üzerinde-her iki sistemde de bulunan hakları katmalıdır» diyor¹⁹⁶. Chen'in bu yorumlamasına karşı Osman Turan Selçuklu-Mogol devrinde hakim olan ikta sisteminin bu incelikleriyle birlikte, Bizansa geçmiş olabileceği ve problemi bu bakımdan işlemek için byzantinist'lerin dikkatini çekmek faydalı olacağını söylüyor¹⁹⁷.

Görülüyor ki eski Türk ve Selçuklu-Mogol sistemi ile Osmanlı sistemi arasında süreklilik konusunda araştırmacılar arasında anlaşma doğmuş değil-

193) Mustafa Paşa Netaic ül-vukuat'da toprak idaresini şöyle özetliyor: «Osmanlı memleketlerinin arazisi timar ve has adıyla iki sınıfa ayrılıp 500 karyesi olan bir sancağın 2 veya 3 yüz köyü ikilerden 80-90 timara ayrılıp İslâm askerine verilmiş, geri kalanı Has sayılarak Şehzade, vezir ve beylerbeylere ayrıldıktan sonra kalanı «Has'ı hümayun» adıyla devlete bırakılmıştır. Bu has ve timarlar çiftlik demek olmayıp çünkü her has ve timarın içindeki topraklar sunun bunun elindeki tarlalardan ibarettir. Sahipleri ekip biçerler. Şer'i ögründü, ferağ ve intikalde belirli harcı has ve timarı tasarruf edenlere verirler ki, kanunca devlet hazinesine ait haklara sahip has ve timar ehline «sahibi arz» denir. Bazı toprakların sahibi arzlık hakları fatihleri olan vezirlere ve emirlere Padışah tarafından temlik olduğundan, yapabildikleri hayır işlerine gelirini vakıf ettikleri gibi, Padışahlar da kendi Cami, medrese ve başka eserleri için elverişli topraklar vakf ederler» C.I, sh. 16. (Ö.L. Barkan, Toprak vakıfları, Türk Hukuk Derg. 1944 de Netaic - ül vukuat'ın bu açıklamasını destekleyecek yeni vesikalar vermektedir).

194) Koçu Bey Layihası, Ali Kemal Aksüt neşri, 1939

195) O. Turan, Türkiye Selçuklularında Toprak hukuku (Belleten, 47)

196) Cl. Cahen, Le régime de la terre et l'occupation turque en Anatolie (Cahiers d'Histoire Mondiale, Unesco, vol. II, No. 3, 1955, pp. 566-580)

197) O. Turan, aynı makale

dir. Claude Cahen ayrıca, «üst tabakada süreklilik olsa bile, bu alt tabakada süreklilik olduğunu isbat etmez. Zaten Selçuklu ve beylikler devri köylü hayatı hakkında vesikalar yok denecek derecededir» diyerek başka bir pro'lem koyuyor. Vesika azlığı doğru ise de, ikinci türkmen akınından sonra Baba İshak isyanı, gibi hareketler, Moğol devrinde türkmenlerin devamlı direnişleri, O. Turan'ın yayınladığı Selçuklu vakfiyelerinde ve Vakıflar Umum Müdürlüğü Arşivinin kısmen incelenmiş vakfiyelerinde¹⁹⁸ toprak vakfı dolayısıyla az da olsa köylülere ait bilgi bu sahanın tamamen karanlık olmadığını göstermektedir.

Cahen'in «Anadolu Selçuklu rejimi başka İslâm devletlerinin aksine olarak feodalleşmeye karşı mukavemet etmiştir. Selçuklu topraklarının iç eyaletleri için feodalleşmeden söz edilemez» demesi Poliak'ın Mısır Memlûk feodalizmi, Vladimirtsov'in Moğol feodalizmi için söyledikleri ile Selçuklu - Osmanlı toprak sisteminin aynı kategoriye girmeyeceğini ifade etmiş oluyor. Vakaa Avrupa'da dahi her yerde aynı Feodalizm tipi yoktur. Batı Avrupa'da serf'in toprağa bağlılığı, toprakla birlikte alınıp satılması, serf hakkındaki hükümlerin Kilise ve Devlet değil toprak ve şato sahibi tarafından verilmesi, senyörün serf üzerinde «ilk evlenme hakkı» denen âdelterden hiç birine İslâm memleketlerinde, hele Selçuklu - Osmanlı tipinde rastlanmaz. Poliak'ın köylüyü Kadı'nın değil, toprak sahibinin muhakeme etmesi kaidesini, ister onun gibi Makrizî'ye dayanarak Altın Ordu devletinden geçmiş diye kabul edelim (uzak bir ihtimal), ister Mısır'ın Firavunlar devrinden beri fellahlar ile asiller sınıfı arasında tam ayrılık görme geleneğinde arayalım, Avrupa feodalizmine benzetmeğe imkân yoktur. Nitekim Moğol feodalizmi de ancak söz konusu kavimde bir göçebe teşkilâtı olduğunu ve Avrupa'da tipik

örneğini gördüğümüz feodalizmde ise yerleşmenin, toprağa mutlak bağlanmanın esas olduğunu unutmamalıdır¹⁹⁸. Batı Avrupa'nın tüccar sitelerinde, Guilde'ler ve Hansé'lerde feodalizm değişir veya kaybolur. Doğu Avrupa'da Rusya'nın Mir'lerinde, Balkanların zadruga'sında kollektif köy veya kasaba mülkiyeti Batı feodalizminden oldukça farklı bünyelerdir¹⁹⁹.

Selçuklular ve Anadolu beylikleri zamanında Bizans sınırında görülen toprak rejimine gelince, bu nokta üzerinde de durmak yerinde olur. İznik imparatorluğu zamanında Bizans, ziraatı ve sürücülüğü teşvik ediyordu. Bütün Bitinya havzası sürülerle doluydu. Bu sırada - Bizans kaynaklarına göre - Rum Selçuklularında hüküm süren kıtlık türklerin yığınlar halinde Bizans sınırlarına akınına sebep oluyordu. Vatatzès vergileri azaltarak iktisadî refahı arttırdı. Kıtlık zamanı için mahzenlere zahire istif edildi. Büyük mülkleri sınırladı. Vakaa o Vatatzès de dahil, büyük mülk sahipleri vardı. Bu topraklar imparatorca yüksek memurlara verilmmişti. Bu, batı Avrupa'daki beneficia'yı ve daha eski Bizans'taki pronofaiyi hatırlatıyor. Onlarda da imparatorlar kendi adlarına nazırlarına ve başka yüksek memurlarına devlete gördükleri hizmete karşılık toprak tasarrufunu (possession) veriyorlardı²⁰⁰. Ancak bu kimselerin savaş zamanı askerleri ile orduya katılmaları gerekiyordu. Belki de büyük toprak mülklerine sahip olanlar Vatatzès'in kurduğu idareden memnun değildiler ve ona itaat etmek istemediler. Ne olursa olsun imparator bunlardan mühim bir kısmının kaldırdı ve topraklarını «müsadere» etti. Bu vak'alar toprak aristokrasisi ile saltanat arasında bir mücadele olduğunu gösteriyor²⁰¹.

198) Bu vesikaların mühim bir kısmı İbrahim Hakkı Konyalı tarafından bir kağıt eserinde yayınlanmıştır.

Mısır'da, aslı Kuman ve Kıpçak Türkü olan Memlûk devleti, geniş denizlerin ayırmasına rağmen Altın Ordu devleti ile temasta idi ve bu teması, İlhanî tehlikesine karşı, Bizans yardımı temin ediyordu²⁰³. Fakat bu münasebeti Poliak'ın yaptığı gibi fazla büyültmemelidir. Bizim için önemli olan Bizans'ın doğrudan doğruya Anadolu ile münasebetidir. Daha Arap istilâsı zamanında Bizans kendi sınırını koruyan Akrites'leri yetiştirmişti. Bunlar İslâm dünyasının Gazi'leri ile savaşıyorlardı. Bizans Başkenti İstanbul'dan İznik'e geçtikten sonra akrites'ler devletten gördükleri eski nimetleri görmez oldular. Hatta Michel Paléologue bir malî reforma girişerek akrites'lerin bir çok topraklarını, mülklerini hazine adına ellerinden aldı²⁰². Bu tedbir Bitinya (Bursa) akrites'lerini tamamen yıktı. Halbuki bunlar Bizans askerî kuvvetinin temellerinden biri idi. İmparatorluğun Doğu sınırı hemen hemen müdafaasız kaldı. Hükûmet akritai sınıfının canlanmasını şiddetle önledi. Ancak Türkler'in ilerlemesi korkusuyla bu sınıfı büsbütün ortadan kaldırmadan çekindi²⁰³. Osmanlı beyliğinin sınır üzerinde süratli yayılışının sebeplerinden biri bu olsa gerektir.

Louis Brehier'nin araştırmasına göre (La Civilisation Byzantine, édit. Albin - Michel 1970, pp. 137 - 162) VII. yüzyılda İmparatorluktaki kötü idare yüzünden zayıf köy bünyesi çoğalmıştı. «Köy» ler büyük malikanelerin içinde bulunuyordu. Bizansta büyük Malikaneler ile merkezî iktidar arasında mücadele uzun zaman sürmüştür. 11 nci yüzyılda büyük toprak servetlerinin doğduğunu ve küçük mülkiyetlerin ortadan kalktığını görüyoruz. Toprak artık yalnız kudretli archonte'ların veya özerkliği olan manastırların elinde idi. İznik imparatorluğu zamanında Jean Vatazès dikkate değer bir teşebbüste bulundu (1222 - 1254). Selçuk sultanları ile barış yaptıktan sonra savaşlar ve

hazine baskısı yüzünden boşalan topraklara nüfus getirmeğe çalıştı. Geniş köy malikanesi kurdu. Orada hububat ve bağ yetiştirdi. «Müsadere» ve savaştan kurtulabilen Bizans devri sonunun bu büyük mülkiyet zenginliğine ait bir çok vesika vardır. Küçük köylü mülkiyeti L. Brehier'ye göre imparatorluğun iç dramı olmuş ve hür köylülerin kalkması Bizans'ın yıkılmasını hazırlamıştır. Bu yüzyıllarda serflik ve colon'luk diye iki tip vardı. Şerflerin hürlüğüntü kazanması çok önemli bir vak'a olmuştur. 7 - 8. yüzyıl Hazine kanunu hür köylü cemaatlerini kabul ediyordu. Bunların Slav'lardaki Mir denen kolektif mülk cemaati ile hiç bir münasebeti yoktu. Her köylü kendi mülküne sahipti. Köylüye karşı yapılan haksızlık için bir ceza kanunu vardı. Köylüler vakaa vergilerinin ödenmesinden kolektif olarak sorumlu idiler. Fakat tarım kanununa göre köyün çevresinde fidanları ve bağları vardı ve bunlar ferdi tasarrufa aitti. Daha uzaktaki tarlalar da özel mülkiyete aitti. Buna karşılık ormanlar, otlaklar köyün ortak mülkü idi. Köy halkı bunlardan birlikte faydalanırdı. Bu hakları çiğneyenlere karşı cezalar vardı. Şikayetçiler tecaüz eden köylü veya memur ile «auditeur» (âxparal) denen hâkimlerin önünde yargılanırdı. Bu yargılanma usulü Kadı huzurunda köylü ile devlet memuru veya timar ve zaamet sahibinin yargılanmasına benziyor. Her ne kadar ikincisi tamamen islâm hukuk esasla-

199) Avrupa feodalizmi için umumi bilgi bütün elktaplarında vardır. Daha etraflı araştırma olarak şu kitaplara bakılabilir : J. Calmette, La Société Féodale, Armand Colin, 1927. — H. Pirenne, G. Cohen et H. Focillon, Histoire du Moyen Âge (VIII: La Civilisation occidentale) P.F. 1933 Ed. Perroy, Claude Cahen et autres, Le Moyen Age, P.U. F. 1955. —

200) Claude Cahen, aynı makale. - Dinko Stambak, Des Origines et des éléments composants des Bratovstina en Dalmatie (Les Actes du 15. Congrès Intern. de Sociologie, 1952, İstanbul)

201) Vasiliev, Histoire de l'Empire byzantin, 1937, pp 226-227.

rına göre kurulmuş ise de bütün islâm memleketlerinde aynı karakteri göstermediğini yukarda görmüştük²⁰⁴. Yüzyıllarca komşuluk eden iki toprak rejiminin birbirine karşılıklı tesir edebileceğini burada da işaret etmek yerinde olur. 11 - 12 yüzyıla ait Bizans minyatürleri köy evlerini gösteriyor. Köylüler kare kulübelerde yaşıyorlardı. Bunlar nadiren dikdörtgen olurdu. İki katlı olanlar da vardı. Alt katda hayvanlar, üstde aile barınırdı. Anadolu Türk köylü evlerinde bugün bile bu tiplere rastlanmaktadır.

Anadolu 12 - 14. yüzyıl tarihinde köyler ve köylülerin hayatına dair bilgimiz azsa da hiç yok denemez. Bu yüzyılların Bizans köylü hayatı kadar ayrıntılı olarak bilmemekle beraber vakfiyeler, başlıca vakıf topraklara ait bazı vesikalar bu noktayı bir dereceye kadar aydınlatmaktadır. Hüseyin Husamettin'in araştırmasına göre Amasya'da Celalüddeve Mahmud Gazi şehirindeki bazı bahçeleri, Husamüddeve Hasan Gazi de Uz nahiyesinde Emir Hasan çiftliğini vakfetmişlerdi (Amasya Tarihi, c. II, sh. 321). Selçuklu ailesi Amasya'yı Danişmend oğullarından aldıkları zaman Simre adında yeni bir kasaba kurdular. Yağbasan Gazi bu yeni yapıları vakfetti. Sultan Mesud Haçlıların harab ettiği Zemendu ve Tenuşin kasabalarını onardı ve Zemendu kasabasına Ziyare adını vererek buraya bir saray yaptırdı (Aynı kitap, sh. 329 - 330). Mogolların Anadolu nazırları Alıcak Noyun'un kahyası Zogay Merzifon'da şimdi Zogo çiftliği denen nahiyeyi kurmuştu. Kongurtay'ın da vakıfları olduğu «Konur çiftliği» adındaki bir köyden tahmin ediliyor. Gıyaseddin Mesud II. Havza kazasına bağlı Tatar köyüne çekilmiş ve orada ölmüştü. Oğullarından Taceddin Altınbaş sonradan oraya bir türbe yaptırarak civardaki köylerle birlikte vakfetti. 721 de Anadoludaki tatar kuvvetleri istedikleri gibi baskı yapma fırsatını bulamadık-

ları için, Emir Timurtaş'dan yüz çevirerek kasaba ve köyleri yağma ettiler. Timurtaş tatarları Anadoludan çıkarak yurtlarını tahrib etti. İlhanlılara isyanla Anadoluda kendi adına hutbe okuttu ve para bastırdı. Mogol başbuğu ve Timurtaş'ın babası Çoban Noyun oğlunu yola getirmek için Anadoluya geldi.

Moğol istilası ve Harzemlilerin Anadoluya sığınmaları zamanında, pek çok Türkmen boyu ve onlar arasında bazı Mogol aşiretleri gelmişti. Göçebeliler yaylak ve kışlaklarda oturuyor, sürülerine elverişli otlaklar arıyorlardı. Fakat bu göçebe yoğunluğu kasaba ve şehirleri tehdit etmekte idi. Onlar elverişli kışlaklar bulunca yeni köyler kuruyorlar, yaylaklardan şehirlere inince merkezî iktidarın kaybolduğu bu devirde zapt ettikleri şehirleri kendi adlarına idareye başlıyorlardı. Yeni beyliklerden çoğu bu suretle doğdu.

Amasya civarında Emir Bahaüddin'in Türkmenleri Kayı ve Sevincer köylerini teşkil ettiler. Uz nahiyesinde Yazarlı oymağı yerleşmişti. Yazarlı beyi Ermiş beydi. Oturduğu çiftliğe şimdi Ermiş köyü deniyor (H.H., Amasya Tarihi, sh. 350). Amasya'nın kuzeyinde Akdağ, Arguma nahiyeleri önemli idi. Buraya Türkmenlerden Sevindük bey yerleşmiş olup Hakale köyünde oturdu. Ladik kazası Sevinç beyin malikanesi idi. Akrabasından Hamid bey Hamid nahiyesine, Ahmet bey Ahmed saray denen yere hakimdi. Köprü ile Havza arası Taşan beyin elinde idi. Çoruma hakim olan Şerefüddin Osman, Osmançık halesinde otururdu. H. Husameştin'e göre Çorum'un adı eski kayıtlarda Çorumlu diye geçmekte olup oraya yerleşen bir Türkmen oymağının adı olabilir. İskilip kazasında Cacalı ve Kartarlı diye iki Türkmen oymağı yerleşmişti. Selçuk hizmetine giren ve daha sonra Kırşehirde beylik kurarak Baba İlyas ailesi ve bütün Horasan erenlerini koruyan Caca oğulları bunlardandı. Altınbaş, kendisine Selçukluların ver-

miş olduğu toprak ve mülkleri 1339 (H. 740) da Amasya'da vakfetti (Bu vakfiye H. Husamettin tarafından Türkçeye çevrilerek Türk Tarihi Encümeni Mec. sında yayınlanmıştır). Taşabad (Erbaa) kazasının eski merkezinde şeyh Nureddin Alp arslan el-Kemahî'nin 1255 (H. 653) tarihinde vakfiyesi olan zaviye ve türbesi vardır. 14. yüzyılda köyler ve çiftliklere ait vakıflar artmıştı. Bu da onların yeni istilâ ve yağmalardan korunmalarını sağlamış denebilir. Defterdar Hoca Mehmed Cevherî Amasya'da kendi yaptırdığı türbeyi, Yavri çiftliğini ve başka mülklerini, Aşık Paşa oğlu Alvan Çelebi yine kendi çiftliğinde yaptırdığı cami, zaviye, imaret gibi yapıları ve bütün toprakları 1356 (H. «57) de vakfetmişlerdir. Bu çiftlik Alvan Çelebi köyü adını almıştır. Araboğlu Zeynel bey Zeytun kazasının Araplı köyünde oturuyordu. Ankara'da Halefet oğlu Alaüddin Ali Erguma nahiyesindeki Öyük Candar ve Ercük çiftliklerini dedesinin medrese işleri için vakfetmiş, buradan bu addaki köyler meydana gelmişti.

Vakfiyeler bir çok köylerin kuruluşunu, hatta köyün içinde bulunan binalar, toprak genişliği, otlak ve baltalıklarına dair oldukça geniş bilgi vermekte ise de, yazık ki Bizans tarihindeki olduğu kadar köy evleri, yapı tarzları ve köylülerin hukukî statülerine dair yeterli bilgi vermemektedir. Ancak, Türkler'in Anadoulyu fethettikleri zamandan beri eski Bizans theme'leri üzerinde yerleşirken burada yüzyıllarca yaşamış köy bünyesinden hiç faydalanmamış olduğunu söylemek pek yerinde görünmüyor. Nitekim Bizans'ta hür köylü statüsü ve bunlara ait toprak ihtilafları halinde meydana gelen yargılanma usulleri için yukarıda verdiğimiz bilgi de bunu desteklemektedir. Kısaca, Bizans - Türk sosyal münasebetlerinde her iki tarafın karşılıklı tesiri olduğunu söylemek hiç de gerçeğe aykırı bir iddia sayılamaz.

Dervişler veya oymak beylerinin kurdukları çiftlikler vakıf haline getirilince «köy»lerden önemli bir kısmını teşkil ettiği görülmektedir. Zenginleşen köyler sonradan «nahiye», hatta «kaza» merkezi (yani «Kadılik») denen kasabalar olmuş, fakirleşen köyler dağınık yerleşmelerde «oba»lara kadar küçülmüştür.

12-13. yüzyılda Bizans toprak rejimi tarihinin üçüncü safhasına ulaşıyor ki, bu safhada Haçlı seferlerinde üstünlük kazanmış olan Bizans devleti senyörler önünde gerilemiş, çiftçileri üzerindeki haklarını onlara bırakmış, Paléologue'lar devrinde eski colon'lardan ziyade senyörlük devrindeki serfliğe benzeyen paroikia'yı barizleştirmiştir. Bu bir Bizans feodalitesinin ortaya çıktığı devirdir²⁰⁵. Osmanlı yayılışının ilk karşılaştığı Tekforlar bunlar olsa gerektir Pronoia sistemini en önemli görevi kendi adına mal ve mülk concession'larının yapılmasıdır. Feodalleşme hareketi hızlandı ve kuvvetlendi. Çünkü pronoia sistemi Bizans feodalitesinin en bariz ve ayırd edici olayıdır. Bizans sınırlarını aşarak güney slavlarının feodalleşmesinde de rol oynadı²⁰⁶. Bu sistemin daha önceki, devlet tarafından büyük memurlara toprak idaresinin verilmesinden ibaret

202) Danişmendî Gazîleri. Bizans'a karşı savaşlarının efsaneleşmiş sembolünü Battal Gazî'de buldukları gibi, Bizans'ın Akrites'leri de kendi efsaneleşmiş sembollerini Digenis Akrites Destanında bulmustu. Bu nüessesenin yıkılması Bizans'ı çok kuvvetten düşürdü.

203) G. Ostrogorsky, Histoire de l'Etat byzantin,

204) Mülkiyet hakkını (jus eminens) devlete bırakarak, toprağı işletene yalnız faydalanma hakkı (jus utile) veren bu sistem Osmanlılarda «rakaba»nın devlete, «tasarruf»un timarı idareye memur olana verilmesinden ibaret avırışa benziyor. Fakat Osmanlı Devleti kurulurken Bizans'ta bu sistem bulunmuş bulunuyordu.

205) Schlumberger, Epopée byzantine,

206) A.A. Vasiliev, Histoire de l'Empire byzantin, vol. II, pp. 281-283.

bir nevi zaamet sistemi ile ilgisi yoktur; hatta onun yerini almıştır²⁰⁷.

Bizans imparatorluğu parlak devrinde olduğu gibi, çökmeye başladığı zaman da bütün kuvvetini tek bir şehirde toplamıştı²⁰⁸. Batı ülkelerinin aksine olarak İstanbul dışındaki patriarhe'likler ona göre çok sönük kalıyordu. Romayı devam ettiren Bizans buna Ortadoksluğun théocratique teşkilâtını da katmıştı. Fakir köylülerle saray ve zadegân arasında istikrarsız bir burjuvazi vardı²⁰⁸. Çiftçiler vergilerini mahsul halinde ödüyorlardı, ve hür insanlar sayılıyordu. Fakat fiilen durumlarını yükseltmek mümkün değildi. Hür köylüyü toprağa bağlayan bağ bazen serflik kadar sertti. Çünkü köylerin boşalması hükûmetin en büyük korkusu idi. Büyük toprak mülklerinin olduğu devirde serfler daha çoktu. Fakat 8. yüzyıldan sonra köylüler düzelmeğe ve hür cemaatler halini almağa başladı²⁰⁹.

Başlıca Bizans tarihlerinin verdiği bilgi Bizans'ın Roma colon'undan pronoia'ya, bir nevi feodalizme doğru değişme geçirdiğini, fakat 12 nci yüzyıldan sonra Akrites'lerin kalkması ile aynı zamanda bu feodalizmin çöktüğünü; Selçuklu - Osmanlı Mirî topraklarına benzeyen bir sistemi geliştirecek yerde devlet malikanesini işletici küçük mülk sisteminin Bizans'ın ve feodalizminin çökmeye başladığı yıllarda bu tesirle doğmuş olduğunu söylemek hayal mahsulü gibi görünmüyor²⁰⁹.

Ömer Lütfi Barkan'ın uzun yıllardır süren çalışmasında başlı başına araştırma konusu olan Osmanlı toprak hukuku ve bunun imparatorluk sosyal yapısı ile ilişkilerine burada dokunacak değiliz. Yalnız sözü bitirmek için

Osmanlı İdaresindeki toprak statüsünü kaba taslak gözden geçirelim (Atıf, Arazi Kanunname Şerhi, 319 H. İstanbul, Mahmudiye Mat.) Yüzyıllar boyu uygulamasında bir çok özellikler göstermekle beraber, Osmanlı idaresinde topraklar beş esas bölüme ayrılmaktadır : 1) mirî denen Devlet toprakları; 2) Mülk topraklar, yani yalnız tasarrufu (possession) değil mülkiyeti (propriété) sahiplerine ait olan yerler. Sahipleri bu yerleri satabilir, hibe edebilir, vakfedebilir, üzerine bina kurabilir, bağ ve bahçe yapabilir. 3) Vakıf topraklar ki, mülk olan bir toprağın faydalarını belirli yerlere tahsis etmeden ibarettir. 4) Boş topraklar : işletilmemiş olmakla beraber işletilebilir. 5) Ölü (mevat) topraklar : bunlar kıraç ve takır yerlerdir ki işletilmeğe elverişli değildir.

Mülk topraklar da : I. köyler ve kasabalar içinde bulunan arsalarla meskenlerin tamamlayıcısı yapılarıdır. Kuyu kazmak, araba çekmek, odun koymak gibi meskeni tamamlayan şeyler bunlardandır. II. Mirî topraklardan ayrılarak kanun izni ile mülkiyet verilmiş olan yerler. III. Öşür toprakları : fetih zamanında gazilere dağıtılan ve mülk olan topraklar ile, yine fetih sırasında gazilerden başka müslümanlara mülk olarak verilen topraklar, en sonra fetihden önce halkının isteyerek müslüman olması üzerine ellerinde bırakılan topraklardır. IV. Haraç topraklar : bir memleket zorla veya barışla fetholunduğu zaman müslüman olmayan yerli halk elinde bırakılan topraklar ile, fetholunduğu zaman yerlilerin

207) G.L. Bratianu, Etudes byzantines d'histoire économique et sociale, 1938, pp. 258.

208) G. Ostrogorsky, Histoire de l'Etat byzantin.

209) Steven Runciman, La Civilisation byzantine, 1952 pp. 189-236 (köylü hayatı).

göç etmesiyle başka yerlerden müslüman olmayan halkın getirilmesi ve onlara verilmesinden ibaret mülk topraklar²¹⁰.

Mirî topraklar rakabesi (contrôle) Beytülmal'e ait olup başkasına verilip işletilmesi devlete ait olan yerlerdir ki yaylak, kışlak, otlak ve baltalık bunlardandır. Bunların tasarrufu (possession) önce Timar ve Zaamet sahiplerince, daha sonra mültezimlerin izni ile yapılırdı. Vakıf topraklar aslında mülk topraklardan iken Fıkıh doktrinlerinin esaslarına göre vakf olunan top-

raklardır ki, bunların rakebesi ve tasarruf hakları Vakıf müessesesine aittir. Bunlarda, orayı vakfedenin yaptığı mukaveleye, yani «şart-ı vâkıf» a göre hareket edilir. Bunlardan herbirinin ayrıntıları, alt bölümleri, yüzyıllar boyu yeni ihtiyaçlarla doğan hükümlerden doğmuş olup burada bu incelikler konumuzun tamamen dışında kalmaktadır.

210 İstanbul fethedilince şehrin birçok mahalleleri boş olduğu için buraya Gedik Ahmet Paşa bazı hıristiyan uyruklularla getirmişti. Aynı hal Balkanların boş yerlerine yerleştirilen Ulahlar ve sonra yahudilerde görülmektedir.